

הרב שמשון רפאל הירש
משנתו ושיטתו
בהוצאת "עזרא" ירושלים תשכ"ב

מדדכי ברויאר

פרקים מתוך ביוגרפיה

(א) המבורג

בשנת ת"נ (1690) עזב יהודי בשם מנחם מנדל שפירא את עיר מולדתו, פרנקפורט ע"נ מיין, ועבר להמבורג, שם כינו אותו "פרנקפורטר".
נינו של מנחם מנדל, זה, שנקרא על שמו, נולד בשנת תק"ב (1742) ולמד בשיבת ר' יונתן אייבשיץ. הוא הרביץ תורה ברבים והוציא לאור כמה ספרים תלמודיים. ידוע עליו גם שביקר אצל משה מנדלסון, וראה את התפתחותו של החינוך התורתי. בשנת תקע"ב (1812), כאשר שימש כדיין וראב"ד באלטונה הסמוכה להמבורג, ייסד שם את בית הספר "תלמוד תורה", הראשון מסוג זה בגרמניה.

אחד מבניו של הדיין, ורפאל שמו, שינה את שם משפחתו ל"הירש", על שם סבו צבי-הירש. רפאל היה חובב תנ"ך מובהק כל חייו. אחרי שהיה עוסק במסחר בשעות היום, היה מבלה את הערבים בקריאה בספרי הקודש ובעיון במפרשיהם. בנו השני, משה, עסק בספרות ובעתונאות ונמנה על אוהביה הגדולים של לשון הקודש.

ביום כ"ד בסיון תקס"ח (19.6.1808) נולד לרפאל הירש בן אשר נקרא בישראל שמשון בן רפאל הירש.

הימים היו ימי מהפיכה ומלחמות. חיילי נפוליון החדירו בסערה את רעיונות המהפיכה הצרפתית הגדולה אל מרחבי אירופה. המבורג עצמה נספחה לצרפת. עם תבוסת נפוליון השאירו צבאותיו אחריהם תסיסה גדולה, אשר נתנה את אותותיה גם ברחוב היהודי, בו החלו מנשבות רוחות חדשות עוד קודם לכן. בימי משה מנדלסון וה"השכלה" הברלינאית, ואילך, כאשר היה שמשון הירש בן עשר, נפתח בהמבורג בית התפילה היהודי הרפורמי הראשון, ונכדו של הדיין באלטונה היה עד שמיעה וראיה לכל הנעשה מסביב למזימה זו, ולמלחמה בה מצד הנאמנים לדבר ה'.

בשנה שבה היה שמשון הירש לבר-מצוה, הצליחו החרדים בהמבורג להושיב על כסא הרבנות איש גדול בתורה ובחכמה, אשר למרות סגולותיו התרומיות סירב עד אז בעקשנות לקבל עליו עול רבנות — הוא הרב יצחק ברנייס. פרנסי הקהילה קיוו, כי תלמיד-הכם זה, אשר רכש לו גם השכלה כללית רחבה, יצליח לגזור את פרצת הריפורמה ולמשוך את לב הנוער היהודי אל התורה בדרכים חדישות. הרב ברנייס נכנס לתפקידו במלוא המרץ והתלהבות, הוא החליף את תואר ה"רב" ב"חכם", וביקש על ידי זה לא רק לציין את ההבדל שבין הרב המסורתי לבין הרב הריפורמי, אלא גם לעצב דמות חדשה של מנהיג רוחני בישראל. הוא לבש איצטלת-רבנים מודרנית ודרש את דרשותיו המפורסמות בגרמנית צחה. בגישה פילוסופית עמוקה גילה לפני שומעיו המרותקים את המאור שביהדות הצרופה, וסלל דרך מקורית בפרשנות התנ"ך.

אישיותו של החכם ברנייס ומשנתו השפיעו השפעה מכרעת על שמשון הירש הצעיר, אשר למד אצלו למודי קודש יום יום, שעה שהיה מתפנה מעבודתו כשוליה בבית מסחר. בשנת תקפ"ו (1826) פנה עורף למסחר ונכנס לגימנסיה. כעבור שנתיים עזב את המבורג ושם פניו אל הישיבה. הוא נסע אל רבי יעקב אטלינגר, בעל "ערוך לרנ" ו"מנחת עני", שישב במנהיים.

בהערה אוטוביוגרפית אחת מתוודה ר' שמשון רפאל הירש לאמור: "לא צורך היצוני הוא אשר הגיע אותי לבחור בדרכו של רב בישראל, כי אם תכנית-חיים פנימית". תכנית-חיים זו בשלה בלבו בשנה שבה הפסיק למודיו בגימנסיה. בודאי היתה זו שנת לבטים ומאבק פנימי. שערי "העולם הגדול" נפתחו לפניו. איזו דרך יבור לו? כתום אותה שנה — נסע אל הישיבה.

(ב) מנהיים

כאשר נסע ר' שמשון רפאל הירש, והוא בן עשרים, לישיבתו של ר' יעקב אטלינגר, כבר היתה תכנית-חיינו ברורה ומסודרת בלבו. היתה בו ברשר"ה הרגשת ייעוד ושליחות, תחושה מובהקת שהוא נועד ללחום את מלחמת ד' ולהחזיר עטרה לישנה. משום כך בחר בדרך ההשתלמות העיונית, המקוטעת לכאורה, אך גם הקצרה ביותר. אל הרבנות, "תכנית-חיינו הפנימית", הגיע בקפיצת הדרך.

שנתיים ומחצה בלבד יצק מים על ידי ר' יעקב אטלינגר, עד שקיבל ממנו היתר הוראה. מנין, איפוא, גדולתו בתורה, בש"ס ובפוסקים? ניתן להשיב

רק זאת: גאון היה. תספיק לנו עדותו של רבי אברהם שמואל בנימין סופר, בעל "כתב סופר", אשר כתב לאחר פגישתו הראשונה עם רשר"ה בשנת 1848 בוינה: "שוחחנו הרבה עם 'ראש המדינה' החדש (הכוונה לרשר"ה, כפי שנראה להלן) בדברי תורה. מה שרק דברנו אתו, בכל ש"ס ופוסקים היה בקי. יש לנו מזל. הוא חושב אותנו ללמדנים יותר גדולים ממנו. אילו ידע איזה למדן הוא בעצמו, לא היתה לנו מנוחה ממנו". עובדה היא שרשר"ה רכש לעצמו את רוב תורתו וידיעותיו בדרך המאפיינת את הגאונים, כאוטודידקט. בדרך למנהיגים התעכב רשר"ה ימים אחדים בפרנקפורט ע"נ מיין, ולא רק משום כבוד זקן-זקנו. פרנקפורט היתה אחד ממרכזי הריפורמה ביהדות אשכנז, ורשר"ה ביקש לעמוד מקרוב על מצב הקהילה הזאת בהידרדרותה. כאן גם ביקר, ברעדהיים הסמוכה, אצל הבלשן והפייטן המפורסם ר' וולף היידנהיים, ונפגש גם עם הברון אנשל (אנולם) לבית רוטשילד. פגישות אלה עתידות היו לשאת פירות בחיי רשר"ה.

ר' יעקב אטלינגר היה גדול ומפורסם בתורה. הוא למד אצל ר' אברהם בינג בוירצבורג, יחד עם ר"י ברנייס. אתו יחד שמע גם הרצאות באוניברסיטת וירצבורג, אך מספרים, כי כאשר נתקבל לאחר מכן כרב ראשי באלטונה הסמוכה להמבורג, לא ראה בעין יפה שתלמידיו ילכו לשמוע את הרצאותיו הפילוסופיות של החכם ברנייס.

עמדתו של ר' יעקב אטלינגר בענין הריפורמה הוגדרה על ידו במילים אלו ("מנחת עני" פ' פנחס): "ואל ימנע הלוחם מלחמת ד' נגד המינים ע"י הטענה הכוזבת שגדול השלום וטוב לחזוק בהתחברות כל אשר בשם ישראל יכונה מלעשות פירוד לבבות... ולכן אל יניח האדם להחזיק בתורה מפני הטענה הכוזבת שאין להתנגד לטובת חברת בני אדם".

מבין שאר תלמידי הישיבה התחבר רשר"ה בעיקר עם ר' גרשם יהושפט, שהיה אחר כך דיין בהלברשטט. בין רשר"ה לבין ר' גרשם היו קשרי ידידות הדוקים אשר רישומם יהא ניכר באחד מן המאורעות המכריעים ביותר בחיי רשר"ה.

(ג) בון

את השנה שלאחריה, שנת תקפ"ט (1829), בילה רשר"ה באוניברסיטה בבון ע"נ ריין. ושוב — לא על מנת ללמוד נסע רשר"ה לבון, אלא על מנת להתבונן בהוויות העולם. בטעות מכתירים אותו כותבי היסטוריה ומחברי ספרים

בתואר "דוקטור". איש זה, אשר שימש אחר-כך אב-טיפוס לדמות חדשה של רב-דוקטור, לא רכש לעצמו את התואר "דוקטור" ואף לא סיים כלל את למודיו האקדמיים. "טעימה" מחיי הרוח של חכמי הגויים היתה הכרחית בשבילו כשלב אחרון לפני ביצוע "תכנית-חיינו הפנימית".

התעודה העיקרית שנשארה לנו מפעילותו בשנה זו הוא נאומו הראשון אשר נשא ב"ארגון הנואמים" אשר ייסד בין הסטודנטים היהודיים בבון. רוב הסטודנטים שישבו אותה שעה בבון התכוננו להיות רבנים בישראל, אך עדיין לא התבלטו ביניהם נגודים מכריעים בהשקפת-העולם, אף כי לאחר מכן פנו אלה לכאן ואלה לכאן.

אחד מחברי רשר"ה בבון רשם אז ביומנו: "יש לו להירש השפעה גדולה עלי, הוא הנעים עלי את החיים מאד כאן בבון... כבר הכרתיו בהידלברג (הקרובה למנהיים)... ערב אחד התאוננו שנינו על בדידותם של תלמידי התיאולוגיה היהודיים והחלטנו ליסד ארגון נואמים... ארגון זה, כמדומני, השפיע עלי השפעה רבה, והביאני לידי קשרי ידידות הדוקים עם הירש... לאחר שנשא הירש את נאומו הראשון, היה לנו ויכוח ארוך מאד, בו למדתי להכיר ולהעריץ את כשרון דיבורו היוצא מן הכלל, את חריפות שכלו ואת תפישתו הבהירה והמהירה. אולם ויכוח זה לא קירב אותנו זה לזה, כיון שנגענו לעתים גם בצד הדתי... באותו חורף ובעונת הקיץ שלאחריו למדנו יחד מסכת זבחים. כך נוצרו בינינו, במשך הזמן, הערכה ואהבה הדדיות. הערכת את תכונות רוחו התרומיות, את התנהגותו המוסרית, הקפדנית, ואהבתי את טוב לבו. ידידות זו היתה לי לתועלת רבה ולתענוג".

דברים אלו נרשמו על ידי מי שעתיד להיות מתנגדו ומחרפו הנועז ביותר של רשר"ה, הלא הוא אברהם גייגר, עמוד התווך של הריפורמה הקיצונית. עדותו זו של גייגר על קסם אישיותו של רשר"ה הרי היא בבחינת הודאת בעל דין הדומה כמאה עדים...

(ד) אולדנבורג

בשנת תק"צ (1830) עזב רב הכולל של המדינה הגרמנית אולדנבורג/ הרב ד"ר נתן אדלר, את משרתו ונתקבל כרב ראשי בהנובר, ואחר-כך בלונדון. הוא הציע לשלטונות אולדנבורג למנות כממלא-מקומו את רשר"ה בן העשרים ושתיים. אין זאת אלא שיצאו לו כבר אז מוניטין בין רבני גרמניה החרדים. ממשלת אולדנבורג שאלה גם בעצתו של הברון אנשיל רוטשילד, שאתו עמדה

מדינה זו בקשרי מסחר, וגם הוא המליץ על צעיר זה שכבר הספיק לקנות חכמה והוא באיבו. רשר"ה הסכים מיד להצעה שהוצעה לפניו, שכן ראה בה את ראשית התגלמותה של "תכנית-חייו הפנימית".

מצבם הדתי של יהודי אולדנבורג היה אז עגום ביותר. שאיפות ריפורמיס-טיות, בורות וטמיעה שלטו בקהילות הקטנות של המדינה שבראשן עמדו בדרך כלל לא רבנים, אלא מורים-חונים-שוחטים. בעיר אולדנבורג עצמה גרו אז חמש עשרה משפחות יהודיות בלבד, וכדי לקיים סדרי תפילה תקינים היה הרב אדלר בעצמו מטיל קנסות על חברי הקהילה שהיו מסרבים להשתתף בתפילות בשבתות, בחגים ובתעניות.

רשר"ה לא גרע ממסיבות קשות אלה. אדרבה, הוא התחיל עבודתו בהתלהבות, שכן ראה בה מבחן ראשון במאבקו להחזיר את עטרת התורה לישנה. הוא היה משוכנע, שרק הבורות וההתרחקות ממקורות ישראל הן שגרמו לירידת קרן התורה והמצוה בעם, ואם אך יראה המאור שבתורה לפניהם — יחזרו למוטב. הוא התחיל מיד בהפצת תורה ברבים בתרגמו לגרמנית חלקים מן המשנה. תרגומים אלה העביר אל מורי הקהילות שבמדינה גליונות גליונות מועתקים בכתב ידו.

בשנת תקצ"א (1831) נשא רשר"ה לו לאשה את חנה (הנה) לבית יידל, בת למשפחה מכובדת מעיר קטנה שבצפון גרמניה, אשה אצילה ומשכילה מאד, שהיתה בקיאה בתנ"ך לא פחות מביצירותיו של שילר. היא היתה גדולה בשנתיים מרשר"ה, ומספרים, כי כאשר שאלה את חתנה, אם לא איכפת לו ההפרש בגיל, השיב רשר"ה: "כלום ביקשתי לשאת תינוקת?" אשתו היתה לו "עזר כנגדו" ממש; היא הבינה את שאיפותיו והסכימה להן בלב ונפש.

משרתו באולדנבורג לא העמיסה עליו חובות מרובות. שעתו היתה פנויה איפוא להמשיך לימודיו ולבנות את ביתו. באחת עשרה שנות ישיבתו באולדנבורג נתברכה משפחתו בחמשה ילדים.

בו בזמן השקיע רשר"ה את כל מרצו בהכנת ספר רבי-ממדים, בו אמר לשאת דברו בפעם הראשונה אל הציבור היהודי באשכנז. בהקדמתו לספר זה על "מצוות ישראל", הוא הספר "חורב", מדגיש הוא הדגשה יתירה כי חובתו של כל יהודי היא קודם כל לדעת את מצוות התורה על בורין על מנת לעשות אותן, כי הן ביטוי לרצון הבורא, ועובדה זו היא הסיבה היחידה והמספקת לחייב כל יהודי לקיימן. אך המצוה להגות בתורה כוללת גם את חובת העיון בטעמי המצוות, ואם ההלכה על כל אגפיה — התורה שבכתב

וזה שבעל-פה, תקנות חז"ל וגזירותיהם — ביטוי היא, במישרין או בעקיפין, לדבר ה', הרי העיון בטעמי המצוות פותח לפני כל חוקר הנאמן לדברי חז"ל אפשרויות הרבה להביע בהן רחשי לבו. עיקר חדושו של רש"ה ב"חורב" הוא דוקא בתחום זה של הסברת טעמי המצוות. שיטתו היא להסיק את טעם המצוה, במידת האפשר, מתוך פרטי דיניה. בזה נהג בהתאם לעקרון בו דגל בכל כתביו: "להבין את היהדות מתוך מקורותיה היא". חידוש אחר בחיבור זה היא דרכו המקורית במיון המצוות, לתורות, עדות, חוקים, משפטים וכו'. רש"ה ידע במלוא הכרתו כי בספר הזה הוא מציע השקפה מחדשת, ועל כל פנים ניסוח מחדש של היהדות והמצוות. אך עז היה בטחונו כי "ההוגים מבין נערי ישראל ונערותיו", אשר בשבילם כתב את ספרו, ואשר חדלו להבין את שפת הדור הישן — יבינו את שפתו (אגב, שפה גרמנית צחה ונמלצת), ויגלו מחדש את אמיתותיה של התורה ואת טעמי מצוותיה. על השער רשם את דברי הנביא: "כי נדחה קראו לך, ציון היא, דורש אין לה" (ירמיה ל, יז), ואת ספרו, בכורי פרי מחשבתו, הקדיש להוריו, "שומרינו בימי הילדות, מדריכינו בימי הנעורים, ידידנו בימי הבגרות". ולידידו ר' גרשם יהושפט הוא כותב: "רק דבר אחד יעצור בעדי מלהוציא לאור (את "חורב"): אם אווכח לדעת כי פרסומו יזיק יותר לענין הקדוש אשר למענו נכתב משיועיל לו". "לענין הקדוש": שוב באה כאן לידי ביטוי הרגשת הייעוד שפעמה בלבו. אולם הרגשה זו מלווה גם מידת ענווה בולטת. בפתיחת הספר הוא רושם את הסיסמה "לא עליך המלאכה לגמור ולא אתה בן חורין להבטל ממנה" (אבות ב'). ובהקדמה הוא מדגיש כי תכלית ספרו איננה לפסוק הלכות. המחבר לא ציפה לכך כי שלושה דורות של פשוטי חרדי אשכנז יוציאו את "חורב" מארון הספרים שלהם גם שעה שיהיו נוקקים לבירור הלכה מעשית כלשהי.

לאחר שהשלים רש"ה את כתב היד, פנה אל מוציא-לאור אחד, אולם הלה נרתע מלהשקיע כספים בהוצאת ספר גדול אשר סכויי הפצתו היו מפוקפקים מאד בעיניו. רש"ה בחר בדרך אופיינית לו על מנת להוכיח למדפיס, ולהיווכח בעצמו, שאכן יש צבור שיקרא ואף יקנה את ספרו. הוא כתב במהירות חוברת בה עורר את כל השאלות הבווערות שבהן התלבט הדור הצעיר של יהודי אשכנז ופירט את תשובותיו, את ה"אני מאמין" שלו, בסגנון לוחט ונלהב. חוברת זו הוא ספר "אגרות צפון, תשע-עשרה אגרות על היהדות, מעין משאל מוקדם בדבר פרסום דברי המחבר על ישראל וחובותיו".

המו"ל הסכים להדפיס את החוברת הצנועה הזאת, והנה הצלחתה היתה כל כך גדולה ששנה אחת בלבד לאחריה הדפיס גם את "חורב". שום יצירה מיצירותיו של רשר"ה לא כבשה את לב הקוראים, ולא מצאה מיד הד כה גדול, כספר קטן זה, אשר בדפיו המעטים הכיל כבר תמצית כל משנתו של רשר"ה, את שיטתו בפרשנות המקרא, את השקפותיו על מאורעות הזמן ואת דרכי מלחמתו למען החזרת עטרת התורה ליושנה. על "אגרות צפון" אפשר לומר בלשון מליצית: "זו כל תורת רבי שמשון רפאל הירש, ואיך זיל גמור".

באגרת הראשונה שם המחבר בפי "בנימין" ביטוי נאמן למבוכת הדור הצעיר, ואנו רואים כמה עמוקה היתה הבנתו של רשר"ה במניעים הרוחניים שהביאו לידי שאיפות הטמיעה של הדור. אכן, כמה חידוש היה בדבר זה: הדובר הצעיר של היהדות העתיקה, מי שעתיד להיות לוחם מלחמת התורה בשער בת רבים, מבקש קודם־כל לחדור לעומק נפשו של הקורא שאליו הוא פונה. הוא אינו מאיים בחרם ובנידוי, אלא מבקש לומר "דבר בעתו", "דבר הנשמע" ול"חנך לנער על פי דרכו". גישה זו, פדגוגית ביסודה, אופיינית היא ביותר לרשר"ה ולכל מפעליו.

הופעת "אגרות צפון" עשתה רושם עצום על יהודי גרמניה לכל גוניהם. עד אז היה ידוע איש אחד בלבד בשורות היהדות הנאמנה אשר ידע להשיב לאויבי היהדות בלשונם הם: החכם ברנייס. אין פלא איפוא, אם בתחילה ייחסו לו את הספר, אשר מחברו השתמש בפסידונים "בן־עזריאל". משנודע שמו האמיתי של המחבר, ידעו נאמני התורה כי קם להם לוחם מוכשר ואמיץ. החל פרק חדש במאבק על עתיד היהדות.

דוגמה אופיינית לרושם הכביר שעשה הספר הזה על יהודים צעירים שהתלבטו באותם ימים בבעיות אמונתם, הוא מקרהו של היינריך גריץ ההיסטוריון, אשר בשנת התשע־עשרה לחייו, אחרי קריאת "אגרות צפון", כתב לרשר"ה וביקש ממנו לקבלו כתלמיד בביתו. רשר"ה נענה לבקשתו, ואמנם, שלש שנים עשה גריץ בבית הרב באולדנבורג כתלמיד ועוזר. בהדרכתו של רשר"ה השתלם בלמודי היהדות ובמדעים כלליים. יומנו של גריץ מתאר בצבעים חיים את דמותו של רשר"ה, אם כי לא נקיה היא תמונה זו מרכילות וכפיית־טובה. דרך חייו של גריץ נתרחקה לאחר מכן מדרך רבו, אך בלי ספק היה זה רשר"ה שהציל את האברך התוסס הזה מטמיעה והתבוללות.

בין שאר עבודותיו הספרותיות של רשר"ה באולדנבורג יש לציין את מאמרי הפולמוס שלו נגד אותם מנהיגי הריפורמה אשר החלו לעבור משלילתם הגמורה של קודשי ישראל, ובעיקר משלילתם של כל מצוות התורה העשויות להבדיל בין ישראל לעמים, לשיטה אחרת: לכרות ברית עם "חכמת ישראל" החדשה ול"תקן" את היהדות ע"י פרשנות חדישה התלויה כביכול במקורות הספרותיים עצמם. כנגד מגמה חדשה זו של הריפורמה יצא עתה רשר"ה. בשנת 1838 פירסם חוברת בשם "נפתולי נפתלי": היתה זו התחלת עבודתו הפולמוסית של רשר"ה אשר עתידה היתה להעסיק את הרב הלוחם עד יומו האחרון. עבודה זו מגלה את כוחו המוסרי, את טוהר נפשו ואת כנותו המדעית של רשר"ה. לא בקריאות-בוז הוא יוצא על המשמיצים. בבקאותו ובחריפות-שכלו הוא מנתח אחד לאחד את "פירושיהם" חסרי השחר של אלה, ומוכיח בשלווה מדעית, ולפעמים בלהט של התלהבות, את בורותם ואת זדון לבם. מעל הדפים האלה מדבר אלינו גם המטיף הנלהב, הנואם הלוהט המוזג תמיד בדברי צער וזעמו מילים של חסד, של רחמים, של תקוה ואמונה.

בהקפדה יתירה שמר רשר"ה על ה"אתיקה הספרותית" בפולמוס. הפולמוס האנונימי זר היה לטוהר נפשו, וכשהוא יוצא פעם ראשונה בהתקפה עניינית נגד דוברי הריפורמה, הוא חותם את שמו המפורש על דבריו.

באולדנבורג נחל רשר"ה נצחון מזהיר גם בזירת היאבקות אחרת. מנהל בית-ספר בעיר גרמנית אחת פירסם חוברת שבה התקיף את "הברית הישנה" וגינה אותה בנימה אנטישמית מובהקת. מיד פירסם רשר"ה "הערות" לחוברת הזאת ודחה באומץ-לב ובתבונה את ההשמצות. מספרים, שהדוכס מאולדנבורג שלח את שלישו לבית הרב להודות לו על הצלת כבוד התנ"ך, המקודש ליהודים ולנוצרים כאחד. היה זה קידוש-השם ברבים.

אולם כרבה של קהילת אולדנבורג לא שבע רשר"ה נחת. קומץ קטן זה של מנין יהודים לא יכול להשביע את הארי. נגע הריפורמה פשה כבר יותר מדי באיזור, והא ראייה: כשפרש רשר"ה ממשרתו, לקחו להם יהודי אולדנבורג רב ריפורמי מובהק לממלא מקומו. היו באותה קהילה גם תופעות של שקיעה מוסרית, בעיקר ביחסי המסחר שבין היהודים לנכרים. רשר"ה הגיש לדוכס הצעה מפורטת ומקורית מאד על "חוק שבועת היהודים", כדי לבער את נגע שבועת-השקר בערכאות. כנראה היה זה גם הרקע למעשה רב שעשה רשר"ה באחת השנים האחרונות לישיבתו באולדנבורג: אם להאמין לשמועות

וליומנו של גריץ, הרי הורה פעם רשר"ה לא לומר "כל נדרי" בבית הכנסת באולדנבורג; כיון שראה שבני קהילתו מסתמכים על אמירת "כל נדרי" ואינם מקיימים שבועותיהם, לא נרתע מלגדור בעוז פרצה זו בדבר שיש בו משום איסור דאורייתא.

(ה) אמון

בשנת תר"א (1841) הוצעה לרשר"ה משרת הרב הראשי למחוזות אוריק ואוסנבריק במדינת הנובר. הוא קיבל את ההצעה ועבר למקום מושבו החדש: אמדן. התנאים והמשימות שחיכו לו שם היו עשויים לתת לו יותר סיפוק מאשר אלה שזכה להם באולדנבורג. באמדן השקיע רשר"ה מאמצים רבים ופוריים בתיקון ענייני הקהילות, בשדה החינוך והעבודה הסוציאלית. הוא ייסד קופת גמילות-חסדים, הראשונה בקהילות אשכנז, אשר התקיימה לאחר מכן שנים רבות. הוא שיכלל את התלמוד-תורה לבנים שהיתה קיימת באמדן ופתח גם כתות מקבילות לבנות. בחינוך הבנות נעזר בהרבה ע"י אשתו. כאן יש לציין שלא התנגד לבקשת ראשי קהילה להנהיג מקהלת גברים בבית הכנסת. אמנם את עבודתו הספרותית-הפדגוגית אשר החל בה באולדנבורג ב"אגרות צפון" וב"חורב" לא יכול להמשיך. לעבודה כזאת חסרו עתה השעות הפנויות. אך עטו לא נח. בשנת 1844 הוציא לאור חוברת שניה המוקדשת לפולמוס נגד "מדע" הריפורמה. על שער החוברת הזאת כתב סיסמה אשר עתידה להופיע כסיסמת-קרב במאמרי הפולמוס שלו עוד פעמים אחדות: "קושטא קאי, שקרא לא קאי!".

באותה שנה כותב העתון היהודי הנפוץ ביותר בגרמניה על רשר"ה: "אי אפשר שלא להזכיר את העוז והעקביות שהרב הירש מצטיין בהם בכל כתביו. הוא איננו עושה להטים שכלתניים. ברצינות, בעקשנות ובלי שים לב לתשואות ההמונים הולך הוא בדרכו כמורה-עם מכובד בישראל, ואין אנחנו מכירים רב אחר בגרמניה המגיע לשעור קומתו". באותו עתון זוכה הרשר"ה לכינוי "מנהיג הסיעה האורתודוקסית". אין פלא איפוא, שרבנים והדיוטות מכל קצווי גרמניה וקהילות אחרות במערב-אירופה, כבר פונים אליו בבקשת חוות-דעת או גלוי-דעת בשעת הצורך.

ר' שלמה טריר, רבה הישיש של פרנקפורט, מפרסם את תשובתו של רשר"ה על משמעותה היסודית של ברית-המילה ביהדות, בין תשובותיהם של גדולי הרבנים, בקובץ שהדפיס לרגל מקרה של פריצת גדר בעירו.

נביא כאן משפט אחד אופייני מתוך תשובה זו: "יש להשמיע את ההצהרה הזאת (על הוצאתו מן הקהילה של כל יהודי המסרב למול את בנו) ללא חת ובגלוי, אך גם בלי כעס ובטוהר, בלי דברי קללה, עלבון, רדיפה ובוזי".

כאשר כינסו רבני הריפורמה לראשונה את אסיפתם בבראונשווייג, ביקשו ראשי ה"פקידים ואמרכלים" באמשטרדם מאת גדולי הרבנים לגלות את דעתם על כך בחוברת מיוחדת שהוציאו לאור. גילוי הדעת של רשר"ה נכתב בלשון הקודש, בשפה צחה וברורה ובסגנון כה יפה ונמלץ, עד שהקורא מתפלא ומצטער על שרשר"ה לא הרבה יותר לכתוב עברית. רשר"ה מוקיע, כמובן בהחלטיות את האסיפה ואת מגמותיה ההרסניות, ואחרי שהוא מציע לעשות למען בדיק בית ישראל הנאמן, בתורה, בעבודה ובגמילות חסדים, הוא פונה אל "בני עמי אשר דברי אסיפתכם הסבו כל זאת: מי יתן ותתנו לב ותפקחו עין על דרכיכם... הטרם תדעו כי בדרך הזה אשר החילתם רע ומר תהי אחריתנו. הלא תדעו ולא תבינו כי לו דבריכם יעשו פרי, הפעם יקרע בית ישראל לשני קרעים, לשמצה בקמינו ולאבדן נחלתנו, כי מדי ישמעו הסרים למשמעתכם בקול דבריכם לפשוע מתחת יד התלמוד, מה גם התירם מאכלות ונשואים האסורים לנו. כמו כן לא תהיה עוד תקומה לבריתנו יחד ובדמע נפרד איש מאת רעהו".

ברור היה לרשר"ה כבר באותו זמן כי עם התפשטות מגמות הריפורמה ביהדות, לא תהיה לחרדים על דבר ה' ברירה אחרת אלא להקים מחיצה ממשית ביניהם לבין פורקי העול. גם בשטח אחר מצביע גלוי הדעת הזה על התגבשות תכניותיו של רשר"ה. בפעם הראשונה הוא משתמש כאן באותה סיסמה אשר עתידה היא להופיע על דגל מפעלו החינוכי-התורתי: "תורה עם דרך ארץ". בדברו על המצב העגום בשטח לימוד התורה וחינוך הנוער הוא כותב: "על כן נשובה נבנה בתים לתורה ולחכמה וליראה יחדיו, להיות אצילי בני ישראל יודעי התורה לשמה מלאי מצוות כרמון, חכמים יודעי בינה לעתים, ואל תיראו לתורה מפני החכמה, כי תראו חכמים בעיניהם התנכרו לתורה, — חכמה האמיתית אוהבת התורה ועוז כנגדה, עקב חכמת האמת ענוה ועקב ענוה יראה, והיראה מפתח ושומר לפתחי שערי תורה. ובתי לימוד למלמדי בני ישראל תורה ודרך ארץ, אשר בהשגת שניהם כאחד תעלה ארוכה לכל מכותינו... ובתי תלמוד תורה ודרך ארץ לחינוך נעורינו על כולם, הלא נדע נאמנה כל עיר וכל מושב שאין שם בית תלמוד תורה ודרך ארץ יחדיו לא תנצל מחרם הזמן".

גם בחזית אחרת אנו מוצאים את רשר"ה כלוחם אמיץ ללא חת: במלחמה על האמנציפציה של היהודים, אשר גברה באותן השנים במדינות גרמניה. בשנת תר"ג (1843) יוצא רשר"ה בפעם הראשונה בפומבי למען האמנציפציה, בעתון יומי גרמני, בתשובה לדברי בלע של אחד מסופרי העתון. בדברים בוטים הוא מוכיח כי דוקא היהודי הנאמן לדת אבותיו אינו חשוד על חוסר נאמנות למדינה בה הוא מבלה גלותו. אך רשר"ה ראה בעליל גם את סכנת ההתבוללות העולה לבוא בעקבות האמנציפציה, ועוד ב"אגרות צפון" כתב על כך בהרחבה. "את מפעל האמנציפציה", הוא כותב במאמרו בעתון, "נוכל לקדם בברכה ובשמחה רק כמעשה צדק אנושי הנובע מיראת אלקים".

אותה שנה כתבו אליו ראשי קהילת ניקולשבורג במדינת מורביה שבקיסרות האוסטרית והציעו לו לקבל עליו את עול רבנות העיר והמדינה. רשר"ה הסכים לדבר, אולם ארבע שנים עברו עד שהמינוי יצא אל הפועל. היה צריך להתגבר על כמה מכשולים ואי-הבנות משני הצדדים בשאלות טכניות ופורמליות, עד שלבסוף הוכתרו מאמציהם העקשניים של ראשי קהילות מורביה בהצלחה ורשר"ה הכין עצמו לעלות על כסא הרבנות שעליו ישבו גדולי ישראל כמהר"ל מפראג ור' מרדכי בנעט.

הצער באמדן היה גדול, לא רק בין היהודים אלא גם בין הנוצרים אשר שיגרו אליו משלחת לבקשו להשאר בעירם. בשש שנות ישיבתו באמדן רכש לו רשר"ה את אהבתן של כל אוכלוסי העיר והמדינה, בעיקר בשל פעילותו בשטח ארגון הקהילות ומוסדותיהן. אולם רשר"ה ראה בניקולשבורג שדה פעולה גדול לעצמו בו יוכל לפתח את כוחותיו ונטיותיו במלואם, והוא שם פניו מזרחה.

(1) ניקולשבורג

קהילתיה היהודיות של מורביה היו ידועות מאז ומתמיד כבעלות מסורת ארגונית עתיקה ומוצקה. ארגון קהילות מורביה היה דומה מכמה בחינות לארגון "ועד ארבע הארצות" בפולין, וכמו שם בלטה גם פה מגמת הריכוז אשר העניקה למשרת הרבנות המחוזית סמכויות מרחיקות לכת במינוי רבנים ואישור בחירתם, בפיקוח על פעולות הרבנים והקהילות ובייצוגם הכללי של עניני היהודים כלפי הרשות.

מינויו של הרב הראשי למחוז מורביה היה טעון אישור הממשלה המרכזית בווינה ועל פעולותיו של הרב הופעל פיקוח מסוים מצד הרשות. עוד בתקופת

כהונתו של ר' מרדכי בנעט הובעה מצד הממשלה הדרישה שרבני המחוז יהיו גם בעלי השכלה כללית; הוא גם הציע לממשלה הצעות אחדות אשר בחלקן התחשבו בדרישות אלה. הוא גם הוציא אחר־כך לאור ספר עזר להוראת היהדות בשפה הגרמנית בשם "אמונת ישראל", על ידי בנו ר' נפתלי. בתקופת כהונתו של ר' נחום טריביטש שקדם לרשר"ה, נתרבו ונתעצמו הדרישות, גם מצד הרשות וגם מצד חוגי היהודים המשכילים הקרובים לריפורמה. ל"מודרניזציה" של חיי היהדות, בעיקר בענין החדרת השפה הגרמנית לבית הכנסת ולבית המדרש. כאן עלו מגמות הריפורמה בקנה אחד עם מגמת הממשלה הקיסרית לגרמניזציה של כל הארצות שהיו חוסות בצלה. ר' נחום טריביטש לא רצה להסכים לשום פשרה, ונפטר בעגמת נפש, כשהמתיתות בין היהודים המשכילים לבין שלומי אמוני ישראל הולכת וגוברת. על רקע זה מובנת בחירתו של רשר"ה למשרה חשובה זו. החוגים החרדים הבינו שלא יצליחו להשיג מינוי רב כולל מן "הסוג הישן" ולכן הסכימו למינוי רשר"ה. מתוך תקווה שמחבר "אגרות צפון" ו"חורב" ידע לעמוד איתן על בסיס ישראל סבא ואף ימשוך לתורה אותם חוגי הנוער שכבר החלו לפסוח על שתי הסעיפים. מאידך גיסא הסכימו המשכילים למינוי רשר"ה מתוך היותם בטוחים שבסופו של דבר קרובה שיטתו אליהם מאשר אל החרדים. אין ספק שרשר"ה ידע את כל אשר נעשה, ואב בכל זאת הסכים לקבל עליו משרה קשה זו, הרי נעשה זאת מתוך הרגשת יעידו לסלול לתורה דרך במציאות החדשה, וזאת דוקא במקום שנותרה שם עוד תורה ויראה במידה רבה.

כל חוגי היהודים במורביה קיבלו, איפוא, את רבם החדש, את רשר"ה, בצפיה. כל רבני המדינה וגדוליה נסעו לקראתו והביאו אותו לניקולשבורג כאחד משלהם. המשכילים שלחו את המטיף מנהיימר ואת החזן זולצר, שניהם מאנשי ה"קידמה" בווינה, לפאר את טכס קבלת הפנים.

היתה זו אמנם הפגנה נאה של אחדות ישראל כלפי חוץ, ומעניין שאישיותו של רשר"ה דוקא עמדה במרכז הפגנה זו. הוא אומר שמצדו לא חסרו המאמץ והרצון להציל עם תורת ישראל גם את אחדות ישראל. אולם דוקא נסיונו הקצר והמאלף בניקולשבורג הוכיח לרשר"ה כי בעניני יהדות, כאשר האמת והשלום נאבקים זה עם זה, זכות הקדימה תמיד לאמת.

וכמה קשה היתה דרך האמת של שיטתו בניקולשבורג! היא היתה זרועת אכזבות, גם לעצמו וגם לחוגים השונים של צאן מרעיתו. כאשר נאם בטכס ההכתרה בגרמנית צחה וויתר על דרשה בהלכה ואגדה כמקובל — נתאכזבו

החרדים, כאשר בא אל הציבור בדרישתו הראשונה: לייסד ישיבה בניקולשבורג כבימים עברו — נתאכזבו המשכילים. כאשר הסכים להעמיד חופה בתוך כתלי בתי הכנסיות — שמחו המשכילים ונדהמו זקני הרבנים *; אך כאשר התנגד לכל שינוי מהותי בסדרי התפילה ולימוד התורה — התעודדו החרדים ונבהלו המשכילים. אין פלא, איפוא, כי משני הצדדים התייחסו אליו ביחס של "כבדהו וחשדהו", ולא הבינו את גישתו שראו בה חוסר עקביות.

אמנם בדבר אחד היו מאוחדים כל אלה שבאו במגע אתו: בהערצת אישיותו המוסרית, כנותו ומסירותו. קסם שיחתו ולהט נאומיו משכו אליו גם את המהססים, ולפני טוהר לבו הרכינו כולם את ראשם. מכאן מסתבר מדוע המשיך לשבת על כס הרבנות בניקולשבורג למרות הניגודים הבולטים שנתגלעו ממש ביום בואו, ומדוע כאשר עזב את משרתו כעבור ארבע שנים, עשה זאת לפי צו מצפונו ולמרות הפצרות נציגיהם של כל החוגים.

על חלק מעבודתו הארגונית והחנוכית של הרב הכולל בניקולשבורג אנו קוראים בכתבי רשר"ה עצמו: "במדינת מעהריץ היה ארגון לימוד התורה אולי המפותח ביותר עד כמה שהדברים ידועים לנו. שם היתה מחויבת כל קהילה להחזיק רב, לטפח תלמוד התורה ולכלכל בחורי ישיבה בהתאם למספר חבריה. ואם מספר חברי הקהילה היה קטן מלהחזיק ישיבה, חלה עליה החובה להשתתף בסכום שנתי מתאים בהחזקת בחורים בישיבה הקרובה. בראש כל הארגון הזה עמד הרב הכולל של המדינה, שעליו היה לא רק לשמש מורה למספר גדול של בחורים שלמדו בישיבתו, אלא גם לנהל את לימודי התורה בכל המדינה. בכל שנה ושנה היה על רב המדינה לקבוע את המסכת שתילמד על ידי הרבנים והתלמידים אותה שנה או מחצית-השנה בכל מקום ומקום, ועליו היה לדאוג בעוד מועד לאספקת מספר מספיק של ספרי גמרא לצורך זה, או, במקרה הצורך לדאוג לכך שהמסכת ההיא תרכש או תודפס על חשבון קופת המדינה הכללית לקהילות המדינה".

בניקולשבורג עצמה קיים רשר"ה ישיבה שאליה נהרו תלמידים מכל רחבי

* המנהג להעמיד את החופה בבית הכנסת הוזכר ברמ"א יורה דעה סימן שצ"א ס"ק ג בשם המהרי"ל (הלכות חתונה), וכן במהר"ם מינץ סימן ק"ט ובי"ב שמואל"א אבן העזר סימן ל ס"ק ט. הרמ"א באבן העזר סימן ס"א ס"ק א כותב: "יש אומרים לעשות החופה תחת השמים לסימן טוב שיהא זרעם ככוכבי השמים". על הדעות השונות והחשש של חוקת הגוי בעריכת החופה בבית הכנסת ראה ב"חתם סופר" חלק אה"ע סימן צ"ח, שו"ת "יהודה יעלה" חלק א"ח סימן ל"ח, שבט שמעון בית המשתה סימן ט"ו ותשובות רשב"ן סימן רל"ד — [הערות העורך].

המדינה. שיטת הלימוד שלו היתה נאמנה לכללים ולעקרונות שאותם התווה עוד ב"אגרות צפון" וב"חורב": "להבין את היהדות והתורה מתוך עצמן", ולהשתמש במדעים הכלליים כלימודי עזר להבנת התורה. את הסדרים החדשים שקבע בבתי הכנסיות ובבתי המדרשות ביסס על סעיפים מפורשים בשולחן-ערוך.

והנה הגיעה שנת 1848 אשר הביאה גלי הפיכות לאומיות וחברתיות כמעט על כל ארצות אירופה המערבית והמרכזית. עמי הקיסרות האוסטרית התמרדו ותבעו עצמאות לעצמם. התסיסה הכללית חדרה גם לתוך הרחוב היהודי. יהודים רבים השתתפו בתנועות המהפכניות, וקהילות ישראל ראו באופן את שחר שחרורם מכבלי ההפליה והדכוי.

רשר"ה נמנה על ראשי יהדות מורביה אשר פעלו למען שילוב בעיית האמנציפציה של היהודים ברשימת התביעות הלאומיות והחברתיות של המורדים. הוא נבחר כציר לבית הנבחרים במורביה, אשר הוקם הודות לנצחון התנועה הדמוקרטית בחלק זה של הקיסרות. גם באסיפה המכוננת בקרמזיר השתתף רשר"ה כנציג היהודים ותבע ברמה את עלבון עמו. מאמציו נשאו פרי ובשובו לניקולשבורג זכה להביא עמו את בשורת האמנציפציה ליהודי מורביה. הלוחם הגדול נגד ההתבוללות היהודית בין הגויים נחל נצחון מזהיר במאבק על זכויותיהם האנושיות והאזרחיות של בני עמו.

כבר עמדנו על גישת רשר"ה לשאלת האמנציפציה: הוא חייב אותה כמתנת ההשגחה אשר נתן ליהודי זכויות אדם ואפשרות רחבה ונוחה יותר לשמירת התורה. מאידך ראה בה נסיון ומבחן לעם ישראל בגלותו. תפישתו זו של רשר"ה ואישיותו הדגולה כמנהיג לעמו באות לידי ביטוי חותך בשני כרוזים אשר פרסם אל יהודי מורביה בקשר למאבק על האמנציפציה בשנת 1848. בכרוזים אלה הוא קורא לכוננות לקראת הבאות תוך צפיה שקטה, מלאת בטחון בה' והימנעות מדיבורים ומעשים פזיזים. לאחר שהושגה ההצלחה הראשונה במאבק, ביטול המסים המיוחדים שהיו מוטלים על היהודים, קורא רשר"ה את כל היהודים בקהילותיהם לאחדות ולליכוד ותובע מהם להמשיך לשאת בעול החזקת המוסדות היהודיים ללא הזדקקות להתערבות השלטונות. "כוחנו הוא באחדות, הפילוג יכניענו!" הוא תובע להיאחזו ביתר שאת במסורת היהודית "למען נצא כיהודים מן המאבק הזה!" "כי מה ערך יהא להישגינו אם נהיה יהודים בני חורין, אך נחדל מלהיות יהודים!".

בתום המאבק המדיני פירסם רשר"ה קול-קורא נוסף המראה עד כמה

השכיל לראות את פגעי הגלות הארוכה בחברה היהודית. בשנת תר"ט (1849) פנה לכל ועדי הקהילות בקריאה להקים קרן לתמיכת הנוער היהודי אשר יש להפנותו מעתה יותר ויותר לחקלאות ולמלאכה.

שנת המהפכות ראתה, איפוא, את רשר"ה כמדינאי וכמנהיג־עם. חרדתו העמוקה לדמותו הרוחנית של העם לא מנעה ממנו מלהשתתף בניהול מאבקו להקלת תנאי חייו החומריים. שכם אחד עם נציגי זרמים אחרים בעם לחם רשר"ה בעד שחרור כל העם מכבלי השעבוד, מפני שראה במאורעות התקופה מעשי ההשגחה האלקית, אשר אין ליהודים לפנות להם עורף אלא לקבל את פניהם בחיי תורה שלמים וטהורים.

גדול היה שמו של רשר"ה בכל המדינה אחרי שנה זו רבת־מאורעות־כבירים. במלוא המרץ חזר והשקיע עצמו בעבודת הארגון והחינוך. אולם הקשיים שנתקל בהם עוד בראשית בואו למורביה לא פחתו, ונוספו עליהם עתה סימנים מדאיגים של התערערות יסודות הקהילות עקב המאורעות הפוליטיים. עם כל הצלחותיו המדיניות ראה רשר"ה את עיקר תפקידו בביצור היהדות הנאמנה מבפנים, מתוך הכרתו הברורה כי עתיד העם אינו תלוי במעמדו המדיני אלא בדמותו הרוחנית. הוא הגיע לכלל מסקנה כי חינוך התורה בקהילות המדינה יתכן רק תוך שינויים ארגוניים מרחיקי לכת ותוך קבלת סמכויות נרחבות לידו. הקמת בית מדרש מרכזי להכשרת רבנים ומורים, אשר ידעו לטפח את אהבת התורה בלב הנוער והמוני העם ולחנכם לקראת קיום המצוות בתוך תמורות הזמן והמציאות החדשה, נראתה לפניו כדבר הכרחי אשר בלעדיו כל עבודתו כרב הכולל של המדינה תהיה לשוא. משנתקל בהתנגדות עקשנית לתכניותיו מצד חוגי הקהילות השונים, הגיע אל משבר, ובימי משבר אלה פנו אל רבם הממלכתי של 60,000 יהודי מורביה נציגי מאה חברי ארגון יהודי חרדי בפרנקפורט ע"נ מיין בבקשה להיות להם לרב.

(ז) פרנקפורט

אי אפשר לעבור עם רשר"ה מניקולשבורג לפרנקפורט מבלי לסקור, לפחות בתמצית, ירידתה של עיר ואם זו בישראל במחצית הראשונה של המאה הי"ט. עירם של השל"ה הקדוש ושל ה"פני יהושע" היתה עוד בראשית המאה מלאה תורה ויראה, ודי שנעיד על כך שלשה עדים נאמנים: ה"הפלאה", ר' נתן אדלר וה"חתם סופר" תלמידו. רוחות ההשכלה הברלינאית והמהפכה הצרפתית חברו יחד והרסו את חומות הגיטו הפרנקפורטאי ואתן את יסודות

הקהילה העתיקה. חוגי המשכילים, בעזרת השלטונות האזרחיים, הקימו בית ספר יהודי, ה"פילאנתרופין", אשר מגמתו הריפורמיסטית היתה בולטת מלכתחילה. לא הועילו התנגדותם ונידויהם של רבני העיר. נטיית המשטר הנפוליאוני לצנטרליזציה של השלטון הכבידה ביותר על נאמני הקהילה העתיקה במאמציהם לשמור על אופיה המיוחד וזכויותיה המסורתיות של ציבוריות חשובה זו, ומאידיך הקלה על אנשי הריפורמה את עבודתם ההרסנית. הצד האופייני בהתפתחות הענינים בפרנקפורט הוא זה שמלכתחילה נעשו כל הצעדים לשינוי פני הקהילה וחייה הדתיים בחסות השלטון האזרחי ובכוח הכפייה שלו. בשנת 1818 נאסרה הוראת התורה בפומבי בכוח המשטרה העירונית, והנאמנים למדו תורה במחתרת ממש. מורים דתיים גורשו מן העיר והוטל קנס של 50 גולדן על כל מי שתומך בתלמוד-תורה. מטעם הרשות נתמנה ועד לקהילה שהיה מורכב רובו ככולו משוחרי הריפורמה. ועד זה ביטל למעשה את החברה-קדישא והזניח במתכוון את בדק בתי הכנסיות, שדבקו בנוסח התפילה המסורתית. נשיהם של חרדי פרנקפורט נאלצו להזדקק למקואות שבפרברי העיר כיון שהמקואות בעיר נהרסו ונסתמו. בית רוטשילד, הנאמן למסורת האבות, נדב סכום גדול של כסף להקמת בית כנסת חרדי בתנאי שהקהילה תמנה רב שני שיכהן יחד עם הרב הישיש, ר' זלמן טריר, ובהסכמתו. כאשר מינה הועד למשרה זו רב ריפורמי וזיתר על נדבת הרוטשילדים, התפטר הרב הזקן והוא בן שמונים ושבע.

והנה דוקא שנת המהפכות תר"ח (1848) הביאה גאולה לחרדי פרנקפורט, כי עתה החלו למצוא ארון קשבת אצל שלטונות העיר לתביעותיהם נגד עריצותם של פרנסי הקהילה, אשר מעולם לא נבחרו באורח דמוקרטי, ונגד משטר הכפייה השיטתית אשר שררה בקהילה. לאחר בואו לפרנקפורט סיכם רשר"ה במילים אלו את עיקר קובלנתם: "אומרים כי אנחנו המעטים. אך לפי איזה חוק זכאי הרוב, אשר פנה עורף לאמונת אבותינו, להכריח את המיעוט, ולו את אחרון הקבצנים שבהם בלבד, להשתתף בפניית-עורף זו?". קבוצה קטנה של אחד-עשר נאמנים, וביניהם עמנואל שורצשילד אשר העיד על עצמו כי בשעתו היה הוא היחיד בין נערי פרנקפורט היהודיים אשר הניח תפילין יום יום, קיבלה לבסוף רשיון מאת ראשי העיר לארגן אגודה דתית פרטית ("רעליגיונסגולשפט") בתוך מסגרת הקהילה. הם שכרו חדרים בדירה פרטית לערוך בהם תפילתם בנוסח המקובל. מספר חברי האגודה גדל במהירות ועד שנת 1851 הגיע למאה. גם הברונים וילהלם ואנולם רוטשילד

נמנו על חבריה, וסכום הכסף הגדול לבניית בית כנסת חרדי הועמד לרשות האגודה על ידי בית רוטשילד.

קהילת החרדים בפרנקפורט הוקמה, איפוא, על-ידי "בעלי-בתים". בראשית שנת תר"י (1850) פנו אלה אל השלטונות וביקשו רשות למנות עליהם רב כרוחם וכשאיפתם. מכתב פנייתם של מייסדי חוג זה אל ראשי העיר בענין זה הוא מיסמך מעניין מאד, בעיקר משום שנוסחו כאן בפשטות ובבהירות דברים אשר בדרך כלל מיהסים אותם לעטו השנון של רש"ה — אף על פי שאותם דברים נכתבו שעה שאיש לא פילל עדיין שרש"ה, רב המדינה בניקולשבורג, יהיה רבה של קהילה ננסית זו, ופחות מכולם — רש"ה עצמו. "החתומים מטה", כך פותח המכתב, "המאמינים בדת משה, פרשו מן הקהילה היהודית המקומית והקימו קהילה דתית חדשה". החוק העירוני קובע אמנם כי על רבני הקהילה לבחון כל רב חדש בטרם יתמנה. אך, מטעמים מיסדי הקהילה החדשה, הרב הריפורמי אינו ראוי לשמש כבוחן, "כיון שדוקא השקפותיו ופעילותו גרמו לפרישתם ("אויסטריט" במקור) של הח"מ". והנה נמצאנו למדים כי ה"אויסטריט" היה בחינת "סוף מחשבה במעשה תחילה".

משניתן הרשיון, פנו חרדי פרנקפורט אל הרב ד"ר מיכאל זקס בברלין והזמינוהו לכהן אצלם כרב, אך לאחר משא ומתן ממושך דחה הלה את ההצעה. רק אז פנו אל רש"ה בניקולשבורג, כנראה לפי הצעת ידידו הותיק ר' גרשון יהושפט אשר שהה אז בפרנקפורט. רש"ה השיב כעבור ימים מעטים, ותשובתו היתה חיובית. מה הניע את הרב הכולל של מדינה בעלת אוכלוסיה יהודית גדולה לקבל משרת רב באגודה פרטית קטנה? במכתב התפטרותו אל המיניסטר לעניני דת בממשלת אוסטריה אנו קוראים: "אף-על-פי-כן [למרות אי-סיפוקו מעבודתו כרב-כולל במשרה שהתרוקנה למעשה מתוכנה] הייתי אולי נשאר במשרתי, אלמלא הגיעה אלי קריאה זו מפרנקפורט לבא לעזרתה של קבוצה קטנה אמנם, אך קבוצה אשר עצם ייסודה הוא בעיני, לפי מגמת כל חיי, המאורע המשמח ביותר שאירע בישראל בעשרות השנים האחרונות. כי הפעם התלכדה לראשונה קהילה ישראלית מסביב לעקרון קדוש, בריש גלי, על שטח שהצליחו לכבוש מידי התועים. ומה אעשה והעקרון הקדוש הזה הוא אשר גמרתי אומר להקדיש את חיי להצגתו ולהפצתו".

הנה שוב הרגשת הייעוד! דרכו של רש"ה הובילה אותו ממורביה, שבה שימשו עדיין האור והחושך בערבוביה, ושמשום כך לא נענתה לקריאתו לחדש את פני חייה של הקהילה והחינוך היהודי — לפרנקפורט החשוכה, שבה

יכול היה ליצור "יש מאין". המענית העמוקה שרצה רשר"ה לחרוש בשדה החיים היהודיים, רק קרקע בתולה היתה כשרה לה. התפטרותו של רשר"ה גרמה למבוכה גדולה בכל שדרות הישוב היהודי במורביה. מיד התיצבו לפניו משלחות מכל קצווי הארץ, וועדי הקהילות חתמו על הצהרות בהן הובטח לו מילוי כל דרישותיו, אשר מקודם לא מצאו להן אוזן קשבת. רשר"ה נאבק קשות עם עצמו, ולבסוף שיגר מכתב ארוך לפרנקפורט, בו ביקש לשחרר אותו מהסכמתו לאור ההבטחות שניתנו לו עתה במורביה ושעשויות היו לתת לעבודתו המרכזית שם את ההיקף והסמכות הדרושים. אולם אנשי פרנקפורט לא הסכימו לשחרר את רשר"ה מהסכמתו הקודמת, ובוזה הכריעו את מאבקו הנפשי לטובתם. "בדרך שאדם רוצה לילך, מוליכין אותו" — אמרו חז"ל.

ורשר"ה נסע לפרנקפורט, עיר אבות אבותיו. כוחו התוסס, היוצר והמתכנן, אשר התפצל בניקולשבורג לאלפי עיני מינהל וארגון קטנוניים ולא מצא כר נרחב לפעולות מעוף ותנופה — חידש עתה את נעוריו. עט הסופרים שלו, אשר הושבת כל זמן שכיהן כרב הכולל, החל שוב כותב, מטיף, מעודד ומגן. מיד עם היכנסו לתפקידו החדש פתח בפעולות קדחתניות להסדרת עיני התפילה, הכשרות, ובעיקר — לימוד התורה. תוך שנה נורתה אבן הפנה לבנין בית הכנסת החדש, ובאותה שעה חגיגית קרא הרב את בני קהילתו הקטנה למאמצים גדולים למען הקם עלייד בית הכנסת — בית ספר לבניהם ולבנותיהם אשר יגדלם לתורה ולדרך ארץ. ענין הקמת בית הכנסת עורר הד קלוש באופן יחסי בחוגי הריפורמה, אך ייסוד בית הספר, אשר נפתח עוד טרם הושלם בנין בית הכנסת, עורר את התנגדותם החריפה. בדברי הפולמוס בהם הגן רשר"ה ביד רמה על בית ספרו אנו קוראים דברים המציינים את גישתו מלאת הרצינות, המתונה אך הברורה, בכל ויכוח פומבי: "מן הרגע הראשון, כאשר קרא לי 'העדר הקטן' לבא הנה ורחש לי אימון בנדיבות, ידעתי את ייעודי היחיד: לקומם את עיקרי אמונת אבותינו, ללא שיור כלשהו, בקרב החוג הקטן הזה; הם הם העיקרים אשר למענם התלכד החוג הזה בכובד ראש כה רב ובמסירות נפש עזה כל כך. אולם לא עלה בדעתי לצאת במלחמת תנופה נגד הזרם המתנגד, ובכך להגדיל עוד יותר את הקרע המצער הקיים בנפשות בני האדם".

אך הקרע היה גדול מאוד גם בלאו הכי. אנשי הריפורמה חשבו כי נסתם הגולל על הקהילה הישנה, קהילת התלמוד-תורה והשולחן-ערוך. והנה קמה

לתחיה היהדות הישנה וה"מיושנת". עובדה זו כשהיא לעצמה לא היתה עשויה להרגיז ולהטריד את אנשי הריפורמה במדה רבה. אילו היה רבה של הקהילה הקטנה רק גדול בתורה ויראה, ואילו הועתקו סדרי הקהילה בדיוק לפי מתכונת קהילת פרנקפורט בראשית המאה, היו אנשי ה"קידמה" נחים בשלום ומצפים בבטחה לחיסול היצור החדש בעודו באבו. אך לא כן היה הדבר. רשר"ה ידע כי ביצוע נאמן וקפדני של סעיפי השולחן-ערוך ותפיסה נאמנה של עיקרי היהדות תובעים שיפורים ושכלולים בסדרי חיי-המצוה של הציבור והיחיד בישראל. יתר על כן, בהסתמך על דרישת חז"ל: "התנאה לפניו במצוות", ראה עצמו זכאי להדגיש את הצד האסתיטי בכל ארחות חיי הקהילה ואף להכניס "מיפיותו של יפת" לתוך "אהלי שם". בנין בית הכנסת הוקם לפי מיטב חוקי הארכיטקטורה המודרנית, ורהיטו ותאורתו היו מרהיבי עין. סדרי השחיטה והאיטליזים התחשבו בכללי ההיגיינה, והוא הדין לגבי מקוה הטהרה. בתפילה בבית הכנסת השתתפה מקהלת גברים בניצוח י. מ. יפת, שיצירותיו המוסיקליות עוררו את תשומת לבם של מלחינים בעלי שם. אין צורך להדגיש שיפת היה יהודי ירא שמים; הוא גם שימש כמורה בבית הספר החדש. עם תחיה כזאת של הקהילה הישנה לא יכלו אנשי הריפורמה להשלים, ומכאן חמת כעסם ומרירות מאבקם נגד מפעלו של רשר"ה. כי מפעל זה נראה בעיניהם כמהפכה, ונראה היה בעליל שהוא נושא בחובו מראשיתו את סם החיים והפריחה. והעיקר: רשר"ה לא היה "רק" תלמיד חכם. דוקא העובדה כי הוא היה מלומד ואיש מדע ואמן השפה הגרמנית, נואם בחסד עליון, מנהיג לרבים ומורה ליחידים — דוקא עובדה זו הביאה את מתנגדיו לידי מבוכה. אישיות זו היתה חדשה במינה בזירת המאבק על היהדות. אך בה

במדה שגדלה התנגדות יריביו, גברה וחזקה הערצת בני קהילתו.

מספר חברי הקהילה גדל משנה לשנה. אמנם רק מעטים מבין אלה שהצטרפו אל מאת החברים הראשונים של הקהילה היו ילידי פרנקפורט. פרנקפורט עמדה אז בסימן פריחה כלכלית והתפתחה למרכז מסחרי חשוב, והיתה תנועת אוכלוסין חזקה מן העיירות הקרובות והרחוקות אל המטרופולין. מעט מעט הפכו, איפוא, יהודי העיירות שהתישבו בפרנקפורט להיות לרוב בקהילה החרדית. בשנת 1874, כשמלאו עשרים וחמש שנה לקיומה, מנתה הקהילה 325 חבר, היינו ראשי בתי-אב. בית הכנסת הורחב והכיל 1000 מקומות ישיבה (כשרשר"ה הכריז מעל בימת בית הכנסת על מגבית לקרן הבנין, נאספו תוך שלשה ימים 50.000 גולדן!); לרשות בני הקהילה עמדה מקוה מפוארת, שלשה

איטליזים, בתי ספר תיכוניים (במגמה ריאליית) לבנים ולבנות עם 408 תלמידים; וקרנות צדקה שונות. מספרים עליו על רשר"ה, שדירתו היתה על שפת הנהר מיין, שהיה סוקר משנה לשנה בסיפוק את המספר הגדל והולך של בני עדתו שהלכו לקיים מנהג "תשליך" סמוך לביתו.

היה זה מובן וטבעי שהתפתחות מזהירה זו תעורר כוחות רדומים גם בערים אחרות ותחשל אותן. קהילות חרדיות עצמאיות קמו בעיקר באותם המקומות שהצליחו למשוך אליהם רב-מנהיג כדוגמת פרנקפורט, כגון: מאינץ (הרב להמן), דרמשטט (הרב מרקס), ברלין (הרב עזריאל הילדסהיימר). או הוחל לקרא בשם "האורתודוכסיה היהודית-גרמנית", שם גנאי בפי היריבים, אשר נישא בגאון על שפתי הנאמנים.

(ח) עצמאות הקהילה החרדית

מן המפורסמות הוא שרשר"ה היה ראש הלוחמים בעד עקרון עצמאות הקהילה החרדית ופרישתה מן הקהילה היהודית הכללית, אשר חדלה להתנהל על פי התורה והמסורת. למלחמה זו הקדיש, במדה גדלה והולכת, את כוחו ומרצו, כמעט מיום בואו לפרנקפורט, ומן הראוי שנעקוב אחריה. אך מן הדין שנקדים ונסקור כאן מה מקומה של הקהילה היהודית במשנתו של רשר"ה.

לא ארגון כיתתי-דתי היא הקהילה היהודית בעיני רשר"ה. דבר זה ניתן לקבוע בכל הבהירות מתוך עיון בתקנות קהילתו בפרנקפורט. בתקנות אלו נאמר: "כל תושב יהודי בעיר זו חייב על פי דין תורה... להיות חבר בקהילת ישורון (כלומר בקהילה החרדית) שהיא הקהילה היהודית היחידה הקיימת בעיר זו". עליו למלא שני תנאים בלבד: מילה ונישואים כשרים. שני תנאים אלה מגדירים אותו כיהודי ומאפשרים את צירופו לקהילה היהודית. מי שמחלל שבת בפרהסיא ואוכל טריפות, פסול מלהיות חבר בוועד הקהילה, אך השתייכותו לקהילה אינה נפסלת משום כך.

קהילתו של רשר"ה היא "דתית" לא משום שכל חבריה הם "דתיים" במלוא מובן המלה, אלא משום ש"דת" ישראל היא היסוד המכונן והמשותף של הקהילה. יסוד "דתי" זה אינו עומד בניגוד ליסוד "לאומי" איזה שהוא, אלא זהה אתו וחופף אותו. אולם זהות זו קיימת רק כל זמן שדת ישראל היא דת התורה והמסורת. דת ישראל שאיננה דת התורה והמסורת, כגון דת הריפורמה, איננה יכולה לכונן קהילה יהודית, ומאיידך: ציבור יהודי המאורגן על יסודות שאינם יסודות התורה והמסורת אינו יכול להוות קהילה יהודית. ושוב: לא

אמונותיו ודעותיו ואף לא התנהגותו הדתית של היחיד, אלא היסוד שהציבור מושתת עליו הוא הקובע. קהילתו של רשר"ה איננה, איפוא, ארגון דתי של חברים בעלי דעה אחת, אלא ארגון לאומי של כלל ישראל. פושעי ישראל יחידים — "אף על פי שחוטאים ישראל הם", אולם קהילה יהודית הדוגלת בכפירת התורה אין לה עוד זכות לייצג את כלל ישראל. משום כך פותח רשר"ה את הקדמתו להצעת תקנון קהילתו בדברים כדרכנות אלה: "קהילת ישורון הקיימת בעיר זו בשם 'אגודה דתית ישראלית' איננה אלא הקהילה היהודית הקיימת בפרנקפורט זה מאות בשנים".

גם בקהילות שבהן שימש רשר"ה ברבנות לפני בואו לפרנקפורט היו חברים שפרקו עול תורה מעליהם ואף הלכו אחרי הריפורמה; ובאולדנבורג היו אלה אפילו אחוז ניכר בקהילה. אולם בקהילות אלה היתה ההנהגה בידי רב משלומי אמוני ישראל. לא כן בפרנקפורט. שם היתה הנהגת הקהילה בידי אנשי הריפורמה, אשר שלטו ביד רמה ורדפו את תופשי התורה, וזאת בכוח השלטון העירוני האזרחי. עלבון התורה בפרנקפורט היה, איפוא, כפול: מצד שלטון הדת היהודית הריפורמית, ומצד ועד קהילה שפעל "מטעם" הרשות האזרחית הלא-יהודית, שתמכה במגמותיו הריפורמיסטיות.

רשר"ה ראה בשלטון הכפייה של פרנסי-קהילה, שנתמכו על-ידי הרשות האזרחית, פגיעה חמורה ביסודות הדמוקרטיים של הקהילה היהודית כפי שהונחו על-ידי חז"ל. כל עוד לא הוסר כוח-הכפייה הזה, איימה סכנת כלייה על קהילתו החרדית. במצב התחוקתי שהיה קיים אז, רק עצמאות מלאה של הקהילה החרדית היתה עשויה להבטיח את קיומה וקיום מוסדותיה. חוקי המדינה חייבו אז את האזרח היהודי להשתייך לקהילה היהודית המוכרת. המאבק לעצמאות הקהילה החרדית לבש, איפוא, בהכרח, צורה של מאבק על ביטול חובת ההשתייכות ומתן האפשרות החוקית לחיות חיי דת ולקיים מוסדות דת גם מחוץ למסגרת הקהילה המוכרת. ומעניין הדבר: מאבק זה הצליח משום שעלה בקנה אחד עם התהליך ההיסטורי של הפרדת הדת מן המדינה שחל אז במערב אירופה. מאבקו של ביסמארק עם הכנסייה הקתולית הוא אשר הביא, בסופו של דבר, לרשר"ה ולנאמניו בשנת תרל"ו (1876) את "חוק הגאולה", כפי שכינה אותו, הוא החוק אשר ביטל את כפיית ההשתייכות לקהילה היהודית המוכרת.

בין נימוקי רשר"ה לתביעתו לעצמאות הקהילה החרדית בולטים שנים: עקרון השותפות והשלטון העצמי של חברי הקהילה, והטענה שההבדל הדתי

וההשקפתי בין הדת האורתודוקסית היהודית לבין הדת הריפורמית היהודית. הוא גדול בהרבה מן ההבדל בין הכנסיה הקתולית לבין הכנסיה הפרוטסטנטית. אולם יש לציין כי אחרי פרסום חוק הפרישה פנו ראשי הקהילת רש"ה, על דעת רבם ובהסכמתו, אל ועד הקהילה המוכרת והודיעו לו שהם מוכנים ומעוניינים להמשיך את קשרי החברה ("גמיינשפט") בין כל היהודים בעיר, גם אם יינתקו קשרי החברות בקהילה ("גמיינדא"). לשם כך הציעו שמוסדות החסד כגון בית החולים, בית הקברות ומוסדות הצדקה יתנהלו על-ידי שתי הקהילות במשותף. מעולם לא התכוון רש"ה לנתק גם את הקשרים האחרונים המאחדים את כל בית ישראל. אך ועד הקהילה דחה את היד המושטת.

הצלחת רש"ה במאבקו היתה מלאה: בכוח המדינה, בתקופת הריאקציה שלאחר מפלת נפוליאון, שינו אנשי הריפורמה את פני הקהילה היהודית ובכוח המדינה, בתקופת עליית הליברליזם בה, פרץ רש"ה את כבלי הקהילה הריפורמית. אולם ההצלחה היתה מלאה כלפי חוץ; בפנים הקהילה נתגלעו חלוקי דעות, ורק חלק מחבריה הצהיר על פרישתו מן הקהילה המוכרת, למרות פסק-דינו הברור והתקיף של רש"ה. גרמו לכך שתי סיבות. כשהושג חוק הפרישה, עדיין לא היו בידי הקהילה החרדית כל המוסדות הקהילתיים ההכרחיים, ביחוד בית הקברות היה עדיין שייך לקהילה הריפורמית בלבד, ואפשר להבין שמשפחות ותיקות בעיר היססו לפרוש לא רק מן החיים אלא גם מן המתים. הסיבה השנייה היתה חשובה יותר. כאשר נראים היו הדברים שהממשלה הפרוסית תעניק לקהילה החרדית את חוק הפרישה, הודיע ועד הקהילה הריפורמית כי הוא מוכן מעתה לתת ליהודים החרדים גם שירותים ומוסדות דתיים מסוימים כפי רוחם. רש"ה הצהיר מיד כי נכונות זו מצד הריפורמיים לא זו בלבד שלא תשנה מאומה לגבי התביעה לעצמאות הקהילה החרדית, אלא אף תגביר את דחיפות התביעה. כי דוקא עתה יוכרח היהודי הדתי המשתייך לקהילה הריפורמית להודות בכך שקיים, כביכול, שוויון זכויות בין הדת הריפורמית לבין דת התורה. אך כאן קרה דבר טראגי ובלתי-צפוי. הרב יצחק דב (זליגמן) במברגר מוירצבורג, אחד מגדולי הרבנים החרדים בגרמניה, יצא בתווה דעת כי מאחר שועד הקהילה הריפורמית מוכן לספק את דרישות החרדים, ובמידה שהוא מוכן לכך, אינן היהודי החרדי חייב לפרוש מן הקהילה הריפורמית.

צעד זה של הרב במברגר היה בו משום מכה אנושה לרש"ה. הרב במברגר לא מצא לנחוץ לבוא בדברים עם רש"ה לפני פרסום תווה דעתו, שנעשתה

מאחורי גבו. חוות דעתו עמדה בסתירה בולטת להצהרת 389 הרבנים, אשר חייבו בשנת תרל"ב (1872) את פרישת החרדים מן הקהילה הריפורמית בוינה במסיבות דומות לאלה ששררו בפרנקפורט. על הצהרה זו חתמו, מלבד הרב במברגר עצמו ורשר"ה, הרבנים ש. פרוינד מפראג, האדמו"ר מצ'ורטקוב, י. גזונדהייט מורשה, א. גלזר מקלויזנבורג, א. גוטמכר מגרץ, האדמו"ר מוישניץ, צבי הירש קלישר מתורן, א. מיזל מלומזה, ב. ש. שרייבר (ה"כתב סופר") מפרשבורג, ע. הילדסהיימר מברלין, במכתביו הגלויים של רשר"ה אל הרב במברגר, לאחר פרסום חוות דעתו, אנו שומעים הדים מועזים לכאבו ולצערו של הרב הלוחם, אשר פרי מאבקו הממושך נלקח ממנו ממש בשעת הנצחון המיחול, על-ידי איש אשר נאמנותו לתורה לא היתה מוטלת בספק. אמנם רבני הקהילות החרדיות ברובם שמרו אמונים למורה דרכם, וראוי לצטט ממכתב ר"ע הילדסהיימר אל רשר"ה דברים אלה: "אתמול קבלתי את החוברת [הכוונה לתשובת רשר"ה לרב במברגר] שצפיתי לה בכליון עינים. אינני יכול להביע במלים עד כמה נהייתי מהארגומנטציה הממזה והבלתי-מופרכת, למרות הכאב העמוק על המסיבות המעציבות*."

אך הבעת נאמנות והזדהות כגון זו היתה בה רק נחמה פורתא, את הנעשה לא היה אפשר להשיב.

אמת, עוד לפני צעדו של הרב במברגר לא כל חרדי גרמניה הסכימו עם כל פרטי משנתו של רשר"ה. אצל חלק מהם עוררו תמיהה כמה מהנהגותיו ושיטותיו ה"מתקדמות" בחינוך, אשר עליהן עוד ידובר. אולם חוות דעתו של הרב במברגר העמיקה, החריפה והתמידה את הקרע בין החרדים, ורשר"ה ראה מיד את כל הטראגיות שבהתפתחות זו. הרב במברגר נפטר שנה אחרי המעשה, אך בשמו המשיכו לדגול מתנגדיו של רשר"ה בתוך הציבור החרדי. מן הראוי להטעים כאן שהרב במברגר כתב בפירוש כי גם להבא יהא אסור ליראים בקהילה הריפורמית לראות בועד הקהילה ועד קהילה יהודית, ועליהם לכונן ועד קהילה משלהם. דרישה זו של הרב במברגר לא קוימה מעולם על-ידי חסידיו כפשוטה וכמשמעה. פטירתו של הרב במברגר הוסיפה טראגיות לפרשה, הואיל והיא מנעה משני גדולי הדור הללו, להוסיף ולברר את הבעיה.

* ראה בשו"ת מהר"ם שיק חלק או"ח סימן ש"ו ושו"ת זכר שמחה סימנים רכ"ט—ר"ל. על חילוקי הדעות בין הרב י. ד. במברגר לבין הרב ש. ר. הירש בענין החיוב לעזוב את הקהילה הכללית נמצאת בירושלים תשובה מעניינת — בכתביד — מהרב חיים עוזר גרודזינסקי וחבל שבעלי התשובה טרם הסכימו להופיסה. — [הערת העורך]

(ט) "תורה עם דרך ארץ"

כבר ראינו כי עוד בשנת תר"ד (1844) יצא רשר"ה ברבים בתביעה להנהיג שיטת חינוך מחודשת שאת תמציתה סיכם בפתגם האבות: "תורה עם דרך ארץ". הדרשה ללימוד מדעים כלליים לא היה בה משום חידוש בציבור החרדי בגרמניה. שני רבותיו המובהקים של רשר"ה, ר' יעקב אטלינגר וביחוד ר' יצחק ברנייס, חייבו אותה. אחד מעשיריה של קהילת פרנקפורט ניסה עוד בשנת תקע"ט (1819) ליסד תלמוד-תורה שבו תינתן גם השכלה כללית.

חידושו של רשר"ה היה בהקמת בית הספר החרדי בפרנקפורט, בו הגשים את שיטת החינוך הגלומה בסיסמת "תורה עם דרך ארץ" הלכה למעשה. במפעל בית הספר הזה ראה הוא את מפעל חייו לא פחות מבמפעלו הקהילתי והספרותי, ועל תכונותיו המופלאות כמנהיג ולוחם שנתגלו כבר עד כה, נוספה עתה עוד תכונה: זו של מורה גדול ומחונן, נערץ ובלתי-נשכח מלבות אלפי תלמידים ותלמידות. לקהילתו שימש הוא רב ומטיף, מכון ומלהיב, אך לבית הספר היה הוא מיסד, מורה, מנהל ומארגן כאחד. מיום ייסוד בית הספר בשנת תרי"ג (1853) עד שנת תרל"ז (1877) ניהל רשר"ה בעצמו את המוסד, וזאת נוסף על כל מפעליו ותפקידיו האחרים, וללא קבלת משכורת נוספת על משכורתו כרב הקהילה. דוקא מתוך תחושת החידוש והייעוד שבמפעל הזה, אבה-טיפוס לכל בתי הספר היהודיים הדתיים שקמו מאז ועד היום בכל העולם, כיוון רשר"ה וביצע בעצמו את כל הפעולות החינוכיות והארגוניות שהתנהלו בבית הספר; וזאת גם משום שחסרו מורים "מביני תורה וחכמה לאמיתתם" מפני העדר בית מדרש למורים כאלה.

ענין בית הספר נתקל בראשיתו לא רק בזעמם של אנשי הריפורמה, אלא גם בחוסר אמונם של חברי הקהילה החרדית ובהיסוסם לשלוח אליו את בניהם ובנותיהם. רשר"ה נאלץ היה לאסוף במו ידיו את התרומות להחזקת המוסד בלכתו מבית לבית, ולא פעם היה עליו להתחנן בפני הורים קטגורי אמונה להפקיד בידיו את ילדיהם. במאמרי הסברה ופולמוס, בכתבים רבים על ענינים פדגוגיים, אשר רעיונות חינוכיים חדישים ביותר מבצבצים ועולים במפתיע מתוכם, בשקידה ובמסירות ללא ליאות לענייני המוסד הצליח רשר"ה להתגבר על חוסר-האיוון והזלזול. בצוואתו כתב על בניו: "אשר לקחתי מיד מדיחי הזמן בחרבי ובקשתי" — דבר זה יכול להיאמר על כל אחד מאלפי תלמידיו ותלמידותיו.

אחד מתלמידיו מספר: "הוא שוחח אתנו בשפתנו אנו, התעניין בכל מכה שהנחיתו לנו תלמידי הפילאנתרופין, אישר לנו את טיב הבולים שהחלפנו, בחן בקפדנות את כדורי-הרגל שלנו — בקיצור, הוא היה ידידנו". אחר מספר: "מעולם לא הרים קולו על תלמיד. תלמיד שנסע לעיר אחרת, אמר לו — התנהג כך שיראו שאתה תלמידו של הרב הירש". בכוח אישיותו הכנה השפיע, ומבט עיניו הלוהטות נחרת עמוק בזכרון חניכיו.

השפעתו האישית הגיעה למרחקים. לאחד מארגוני הנוער, ששלח אליו את תקנונו, יעץ לחייב את חבריו להשתתף בשיעורי תורה אשר יהיו עיקר תכנית פעולותיו, ולשאול את דעת המרא-דאתרא בכל ספק שיתעורר. לרב אחד יעץ להיאסר בבית הסוהר כדי למחות על-ידי-כך נגד הכפייה המצפונית שמפעילים על ילדי ישראל בבתי הספר של הגויים.

משמעותה של סיסמת "תורה עם דרך ארץ" במשנתו של רש"ה לא היתה מוגבלת ל"עקרון ההשכלה" בלבד. בדברי הפולמוס שלו עם אנשי הריפורמה כתב רש"ה בשנת 1854 לאמור: "היהדות איננה דת, בית הכנסת איננו כנסיה, והרב איננו כומר. היהדות איננה אביזר לחיים, ולהיות יהודי אין זה חלק מיעוד החיים. היהדות מקיפה את החיים בכללותם. להיות יהודי הוא סכום ייעודי חיינו — בבית הכנסת ובמטבח, בשדה ובבית המסחר, במשרד ועל דוכן הנואם, כאב וכאם, כבן וכבת, כעבד וכאדון, כאדם, כאורת, במחשבה ובהרגשה, באומר ובמעש, תוך הנאה ותוך התנזרות, במחט ובחרט ובעט — בכל אלה להיות יהודי — חיים אשר בשלמותם נישאים על דבר ד' ומושלמים בהתאם לרצון ד' — זוהי יהדות. — כיון שהיהדות מקיפה את האדם כולו ומבשרת, לפי ייעודה המפורש, את אושרה של האנושות כולה, הרי לא יתכן להגביל את תורותיה לארבע האמות של בית המדרש או של בית מגוריו של היהודי. במידה שהיהודי הוא יהודי, נעשות השקפותיו ומגמותיו אוניברסליות יותר, והוא עצמו — קרוב יותר לכל דבר טוב ויפה, אמיתי וישר באמנות ובמדע, בתרבות ובהשכלה. הוא יקדם בברכה ובשמחה כל דבר אמת, צדק ושלום, וישיש לקראת האצילי באדם באשר יגלהו. יתר על כן, הוא בעצמו יבור לעצמו דרכים אלו למען יקים את שליחותו כיהודי ואת ייעוד יהדותו בשטחים חדשים שלא שיערום אבותיו, ויתמסר בעצמו בשמחה לכל קידמה אמיתית בתרבות ובהשכלה. אך כל זאת בתנאי שלא יצטרך להקריב את יהדותו בשלב החדש הזה, אלא יקיימה בשלמות עוד יותר מלאה".

דמות זו של אדם מישראל, ירא שמים ומדקדק במצוות, המפעיל את כל

כוחותיו למען העמקת הכרתו הדתית, המוצא את היחס הנכון, התורתי, בין יהדותו לבין עולם ומלואו, קרויה בפי רשר"ה "אדם-ישראל". התורה היא מקור התגלות ד', אך גם בטבע וגם בהיסטוריה מתגלה לעיני "אדם-ישראל" רצון ד' ופעולת בורא העולם ואדון העולם. "אדם-ישראל" צריך שיכיר את תורת ד' ושיתמסר ללימודה ולקיומה. אך עליו גם לפקוח עיניו ולהביט נפלאות ד' בטבע וגבורות ד' בהיסטוריה. לימוד הטבע וההיסטוריה עם כל המסתעף מהם, אינו, איפוא, לגבי רשר"ה דרישה "השכלתית" בלבד, אלא בעיקר דרישה הנובעת מהשקפתו על הדמות העילאית של "אדם-ישראל". "תורה עם דרך ארץ" כ"עקרון השכלה" לא היתה אצלו אלא בבחינת "הוראת שעה"; "תורה עם דרך ארץ" כשיטה בתפיסת היהדות ודמות היהודי השלם היתה אצלו בחינת הוראה מדור דור ולדורות. דוד המלך לא היה זקוק ללימודי טבע והיסטוריה; יהודי המאה ה-19 בגרמניה היה זקוק להם. וכך כתב רשר"ה במכתבו אל הרב במברגר: "[תורה עם דרך ארץ] הוא העקרון האמיתי היחיד... אשר יוביל את דורנו מן החולי והמבוכה הדתית של ההווה אל האמת והשלום, אל המרפא וההבראה".

בנאומו לרגל מלאות חמשים שנה לקרב לייפציג במלחמת נפוליון אנו רואים יפה את גישת ה"אדם-מישראל" להיסטוריה העולמית, ואת גישתו לטבע. גיטיב להדגים זאת באימרה המפורסמת שלו לאחר ביקורו בשווייץ: "עכשיו אוכל להשיב תשובה כהלכה אם ישאלו אותי בעלמא דקשוט — האם ראית גם את שווייץ שלי?".

לא היה שמץ של שניות ערכים וכפילות המטרה בתפישתו על עקרון "תורה עם דרך ארץ". בניגוד למשה מנדלסון, שתבע לתת השכלה ליהודים ("בילדונג דער יודען"), דיבר וכתב רשר"ה רק על "השכלה יהודית" ("יודישע בילדונג"), ושוני זה שבניסוח מבטא בקיצור ובתמצית את ההבדל העקרוני המכריע בגישתם ובמגמתם של שני מלומדים אלה. במאמר המובא לעיל מצטט רשר"ה את מאמר חז"ל: "כל המשתף שם שמים ודבר אחר נעקר מן העולם", ומפרש: "תורה עם דרך ארץ" איננו "שם שמים ודבר אחר" אלא תפישה אחידה וכוללת של היהדות אשר כולה לשם שמים. "קבל שמים וארץ אנו מודים בגלוי", ממשיך שם רשר"ה, "אילו דרשה תורתנו שנימנע מכל אשר בשם ציביליזציה והשכלה ייקרא, הרי ללא היסוסים היינו מקבלים דרישה זאת, כיון שתורתנו היא אמונתנו, כיון שהיא לנו דברי אלוקים חיים, ומלבד דברי אלוקים חיים אין עצה ואין תבונה".

רשר"ה לא העלים עין מכך שתפיסתו בעקרון "תורה עם דרך ארץ" נושאת בחובה סכנות, והוא אף הודה בפירוש במכתבו אל הרב במברגר, אשר, דרך אגב, הכחיש נמרצות שהוא, כביכול, מתנגד ל"תורה עם דרך ארץ", — שפתגם זה של חז"ל משמש נושא לויכוח ולדיון פרשני. כאשר הודיע לו ידיד נעוריו, ר' גרשם יהושפט, שהתחיל ללמוד באוניברסיטה, כתב אליו: "... תאב אני לדעת מה היו לך חיי האוניברסיטה, במה עסקת בעיקר, והאם נעשתה אצלך עבודתך המדעית (מבלי משים) לתוספת אשר הזמן גרמה, תוספת אשר היא אך לטורח. או האם היא נתנה לך, כפי שצריכה היתה לתת, הארת הרוח בה תתאחד חכמתך-אתה עם אותה חכמה אשר היא מורשה קהילת יעקב. משום כך חשוב מאד שתבחר בזהירות את ענפי המדע שבהם תעסוק, ובאיזו מגמה ולשם איזו תכלית תתמסר להם".

תוכנית הלימודים אשר התווה רשר"ה ב"חורב", שנים רבות לפני ייסוד בית הספר בפרנקפורט, מראה בעליל את מהות תפישתו. וזוהי תוכניתו:

1. השפה העברית
2. שפת האם (גרמנית)
3. תנ"ך
- וכמקצועות עזר לתנ"ך:
4. מדע הטבע והאדם
5. היסטוריה
6. מדע החיים (מצוות) מתורה שבכתב ושבעל-פה
7. כתיבה וחשבון

אין כאן חלוקה ל"לימודי קודש" ו"לימודי חול", אלא כל הלימודים מכוונים לעיצוב אישיות יהודית אחידה: "אדם-ישראל".

ויש להבליט כאן קו אופייני נוסף במשנתו של רשר"ה: היהדות כבשורה לאנושות כולה. "אדם-ישראל", השואב את הכרת בוראו מן התורה, מן הטבע וההיסטוריה, מצפה לקבלת מלכות שמים בעולם כולו ומדגים מלכות זו בחייו הוא, כפרט וכציבור. התורה ניתנה לישראל, אך היא נועדה להיות אוניברסלית, באחרית הימים, כטבע וכהיסטוריה. "אדם-ישראל" מקרב לא רק את גאולת ישראל אלא את גאולת האנושות כולה: "לתקן עולם במלכות שדי".

מכאן גם הפתרון למה שנראה לעתים בעיני מבקרים שטחיים כסתירה במשנתו של רשר"ה: "קיצוניות" בתביעת העצמאות לקהילה החרדית מכאן ו"פשרנות" בשאלת ההשכלה — מאידך. לאמיתו של דבר אין כאן לא קיצוניות

ולא פשרנות, אלא עקביות בתפיסת היהדות כנציגת מלכות ד' עלי אדמות ובהשקפה על דמות היהודי כ"אדם-ישראל". רשר"ה ראה בכניעת הקהילה התרדית לארגון קהילתי ריפורמי קיפוח מלכות ד' באותה מידה שבה ראה את הסתגרות היהודי התורתי בין כתלי בית הכנסת ובית המדרש כצמצום ללא-נשוא של שלטון התורה בחיים.

(י) מחקר ופולמוס

עם בואו לאפרנקפורט המשיך רשר"ה בעבודתו הספרותית, אשר הופסקה זמנית בניקולשבורג, עקב היותו טרוד בענייניה הקטנים של רבנות המדינה ובענייניה הגדולים של האמנציפציה. עתה היה מובטח לו שוב חוג קוראים קבוע, חוג קטן ונאמן אשר שתה בצמא כל מלה ומלה שנכתבה על ידו. וגם חוג קוראים אחר ציפה לכתביו: אנשי הריפורמה אשר הכירו את עטו השנון עוד מ"אגרות צפון" ומ"נפתולי נפתלי".

בראשונה הקים רשר"ה לעצמו במה ספרותית קבועה: את הירחון "ישורון" ("ירחון לקידום רוח ישראל וחיי ישראל בבית, בקהילה ובבית הספר"), שהופיע בעריכתו משנת תרי"ד (1854) עד תר"ל (1870). עוד שנים רבות לפני כן תיכנן רשר"ה להוציא כתב-עת בשם "כרמל, כתב-עת לחיים ומדע ביהדות", אך התכנית לא יצאה לפועל. לעומת זאת הצליח "ישורון" להופיע בקביעות במשך למעלה מ-25 שנה ותרם תרומה חשובה לעיצוב דמות היהדות החרדית בגרמניה. מאות מאמרים פרסם ב"ישורון" וביסס בהם את רעיונותיו על התורה והיהדות, והמשיך בהם את שהחל ב"חורב" וב"אגרות צפון".

בפרנקפורט כתב רשר"ה את החשובה שבין יצירותיו: את הבאור לחומש ואת תרגום התורה לגרמנית. עוד מימי נעוריו החל רשר"ה לרשום חידושים בבאור מילים ופסוקים קשים במקרא, ורבים מחידושויו אלה נשאו עליהם את חותם השפעת רבו הראשון החכם ברנייס.

את שיטתו בפרשנות מגדיר רשר"ה בעצמו בהקדמתו למהדורה הראשונה של פירושו לספר בראשית: "לבאר את פסוקי התורה מתוך עצמם; לשאוב את הביאור הזה מתוך הביטוי המילולי בכל גווניו; לדלות את פירוש המילים מתוך אוצר לשון כתבי הקודש, ולשאוב ולצייר על-ידי מחקרי לשון אלה ומתוך מסורת ההלכה והאגדה שנמסרה לנו מימי דור ודור יחד עם גוסס התנ"ך, אותן אמיתות שעליהן מושתתת השקפת העולם והחיים היהודית, ואשר הן אשיות חיי ישראל לעולם ועד".

בדברים אלה בולטות שלש מגמות. האחת היא לחתור להבנת המקרא מבלי להסתייע בספריי-עזר ומדעי-עזר זרים. מילים ופסוקים באים לידי פירושה הנכון מתוך השוואת תוכנם ומובנם במקומות שונים בתנ"ך. לשם כך משתמש רשר"ה כמדע-עזר אימננטי בתורת קירבת-ההגאים. רשר"ה ראה בכך "מדע יהודי" אמיתי, והוא דחה את השימוש בבלשנות השמית כדרך הנוגדת את שאיפתו "לבאר את פסוקי התורה מתוך עצמם".

המגמה השנייה היא להוכיח כי מקור התורה שבכתב ובעל-פה אחד הוא, שאין להבין את התורה שבכתב בלי התורה שבעל-פה, ושהתורה שבעל-פה היא קנה המידה המכריע בפרשנות המקרא.

המגמה השלישית היא לבנות על תוכנם של פסוקי המקרא את יסודות היהדות, את אמונותיה ודעותיה, למען ישמשו אלה ציוני דרך להערכתם היהודית המוסמכת של האדם, של הטבע וההיסטוריה מדור דור.

מגמות אלה משקפות נאמנה את מכלול משנתו של רשר"ה. מושכל ראשון במשנה זו הוא תפיסת האחדות ביהדות: אחדות בין המלה והפסוק, אחדות בין הכתוב והמסורת שבעל-פה, ואחדות בין מקורות היהדות לבין השקפת עולמה הנצחית. ויפה סיכם משנה זו רבי יצחק אלחנן ספקטור בהסכמתו לתרגום העברי הראשון לחלק מהפירוש לספר בראשית, אשר יצא לאור בשנת תרנ"ח (1898) על-ידי ר' משה זלמן אהרנסון מקובנו: "אין ערוך אל החידושים הרבים, אשר חידש גאון וחכם גדל דעה כמוהו להבין דבר מפורש ושום שכל, גם לאחד את התורה והמסורה וקבלת חז"ל תורה שבעל-פה באחדות גמורה, ומפליא לעשות גם במקצוע הזה באופן רם ונעלה למאד... אשר בו כלול כל עיקרי ורובי תורתו וחכמתו של הגאון הירש זצ"ל, ומה עמקו מחשבותיו, לגלות תעלומות חכמה ונפלאות מתורת ה', גם להסיר כל זרות וכל ספקות, אשר הטילו המתחכמים מדור דור ולהראות גלוי לכל ובחכמה רבה ועמוקה כי תורת ה' תמימה ודבר אלקינו יקום לעד ואור תורה שבכתב ושבע-פ' ינון לעולם ועד בלתי שמים".

רשר"ה לא ראה עצמו בן-חורין לעסוק בפרשנות המקרא מתוך "חירות מדעית", אלא שאף לשכלל את "המדע היהודי" הלגיטימי היחיד לפי תפישתו: את "הבנת היהדות מתוך עצמה". ועוד עקרון אחד הדריך אותו בפרשנותו, הוא המאמר: "תלמוד גדול שמביא לידי מעשה". יש לעסוק בתורה מתוך רצון לקיימה במחשבה ובמעשה. גישה פדגוגית זו שולטת בכל משנתו. "תורה לשמה" פירושה — תורת חיים.

העקרון הפדגוגי בפרשנותו מוצא ביטוי ממשי בשיטתו בהסברת טעמי המצוות. הוא מבליט בכל מקום את תוכנו וערכו הסימלי-החינוכי של המצוות, ובוזה אפשר להשוות את שיטתו לזו של ר' אהרן הלוי ב"ספר החנוך" ושל ר' משה איסרליש (הרמ"א) ב"תורת העולה". אלא שרשר"ה הרחיק לכת בדרך זו וחתר להסביר פרטי פרטיהן של מצוות על פי הטעמים והרעיונות הכלליים שלהן. כבר ב"חורב" הניח יסודות לשיטתו זו, ובפירושו לחומש התמסר דוקא להסברת פרטי מצוות "שמעיות", כגון: הקרבנות, מלאכת המשכן, מאכלות אסורים, טומאה וטהרה, וכדומה.

כמה פעמים הובעה הדעה כי בהסברת טעמי המצוות הפריז רשר"ה ב"שכלתנות". ההיפך הוא הנכון. אין רשר"ה מתעמק בפרטי מעשה הקרבנות אלא מתוך אימה ויראה מפני דבר ד' הגדול והנורא המדבר מתוך כל אות ואות שבתורה. דוקא בפרשה זו שבמשנת רשר"ה מגלה הוא קירבה רוחנית אל חכמת הנסתר. ברשימותיו להכנת הפירוש נתקלים אנו לא־פעם בהבאות מספר הזוהר, ובהערותיו לפרשת תרומה אנו מוצאים דברים אלה בלשון הקודש: "והגה תוכן האמיתיות הנרמות בתבנית המנורה, ציוריה ומדות כל חלקיה. עמוק ועצום מאד; הלא אפילו עפרות הבל פתרון, אשר גיסה פתרון עין עטלף בביאורי למנורה — (כלומר: הפתרון שמציע המחבר), מה שמץ דבר נשמע בו, וגבורותיו מי יתבונן?!" כלום אלה דברי "שכלתן" הם?

הפירוש יצא לאור, כל ספר לחוד, בין השנים תרכ"ז ותל"ה (1867—1878), והטיוטה הראשונה נרשמה על־ידי שומעיו, בהרצאותיו השבועיות בבית המדרש של הקהילה. יצירה מוגומנטלית זו עוררה התפעלות אף בחוגי מתנגדיו, אך הואיל ומיעט בהבאות מפרשנים אחרים, האשימוהו גם בזה בחוסר מדעיות ואף בפלגיאט. רשר"ה ענה להם לנטפלים אליו בדברים אלה: "פירושי יש לו זיקה אל מה שלמדתי אצל ברנייס... רק במובן זה שהוא עודד אותי, ושימש לי בזה מופת, להכנס לתוך היכל התורה כדי לשאוב ממנה הכרה והשקפה. בעד כל דבר חכמה או איזולת שמצאתי בדרך זו והרהבתי עוז בנפשי לרשום אותו ביצירתי, מבלי לציין את שם אומרו, עלי לבדי האחריות בפני אלקים ואדם".

רשר"ה זכה להשלים לעת זקנותו עוד שתי יצירות פרשניות: את פירושו לספר התהילים ואת פירושו לסידור התפילה. הראשון יצא לאור בשנת תרמ"ב והאחר רק אחר פטירתו. מתוך שתיהן מדבר אלינו חכם שבעימיים ושבע־נסיון־חיים, הפותח לפני קוראיו את שערי הקדושה, את שערי מוסר היהדות.

מבין עסקי הפולמוס הרבים שהשקיע רשר"ה את עצמו בהם בפרנקפורט יש לציין ביחוד את ויכוחו עם "הריפורמה המתונה" ביהדות אשכנז. באמצע המאה ה-19 כבר נסתיים הויכוח עם הריפורמה, וכמעט לא היה מה להוסיף על מה שנאמר ונכתב כבר קודם לכן באולדנבורג ובאמדן. אולם סכנה חדשה ארבה ליהדות הצרופה. כאשר פתח זכריה פרנקל בשנת תרי"ד (1854) את המוסד "היהודי-התיאולוגי" להכשרת רבנים בברסלאו, פנה אליו רשר"ה ב"שאלתא גלויה" וביקש ממנו להבהיר את עקרונות היהדות שעליהם יושתת המוסד. הוא תבע שהמוסד יבהיר קבל עם ועדה את עמדתו לגבי עקרונות האמונה, כגון: התגלות ד', תורה מן השמים, אמונת חכמים, תוקף מצוות דרבנן ומנהגי ישראל. כאשר מילאו פרנקל וחבריו את פיהם מים ולא נאותו "להשפיל" את עצמם ולהשיב ל"למדני-הסידור" ("סידור-לומדים") מפרנקפורט, הצהיר רשר"ה: "עתה אנו יודעים היכן אנו עומדים. לישראל סבא אין מה לקוות מכם. רוח והצלה יעמוד לנו ממקום אחר".

וכאשר פירסם פרנקל בשנת תרי"ט (1859) את ספרו "דרכי המשנה", הוכיח רשר"ה ב"ישורון", שהוא סטה מיסודות האמונה בענין כה עקרוני כ"הלכה למשה מסיני". אז הודו גם רבים מאלה, שנדהמו בתחילה מהעזתו של הלחם הגדול שהעזו להטיח דברים כנגד אישיות מפורסמת ומוכרת כפרנקל, שהדין היה אתו כשהקים מחיצה ברורה בין היהדות הצרופה לבין יהדות, שהיתה אמנם "שמרנית", אך שוב לא עמדה בשתי רגליה על יסודות אמונת ישראל כפי שנתקדשו מדורי דורות.

וכעבור כמה שנים, כאשר פירסם גריץ, שהפך בינתיים להיות אחד מעמודי התווך של הסמינר בברסלאו, את החלק הראשון של "תולדות ישראל" שלו, שוב לא פקפק איש בכך שרוח עכורה של חתירה תחת יסודות האמונה שוררת באותו מוסד ובאותה מגמה שנתחדשה ביהדות. רשר"ה הוקיע, בעבודה מדעית שאין כדוגמתה לחריפות ולבקיאות, את המגמה הזאת, והעובדה שגריץ היה פעם תלמידו וחסידו הוסיפה רק על הכאב והצער שבהם נכתבו דברי פולמוסו הקשים.

אולם שוב יש לקבוע: בכל מאמרי הפולמוס שלו לא פגע רשר"ה מעולם באישיות היריב ונשאר תמיד בתחום הויכוח הענייני, וזאת בניגוד בולט ליריביו המרובים, בעיקר בעלי מגמת ברסלאו, שלא נלאו מללעוג ל"חוסר המדעיות", כביכול, של רשר"ה.

(יא) צרכי ציבור

בעשור האחרון לחייו, בהתקרבו לגיל הגבורות, הפנה רשר"ה תשומת לב גדלה והולכת לצרכי העם היהודי מעבר לתחומי קהילתו וחדר עבודתו. מפליא הדבר כיצד תפש הישיש בן השבעים בטביעת עין של תלמיד-חכם את מגמת התקופה ובעיותיה. קשרי הדואר והתחבורה קירבו את קיבוצי היהודים בארצות פזוריהם אלה אל אלה, וזרם גובר והולך של הגירה החל משנה את מפת האוכלוסיה היהודית על פני העולם; חלום ישוב ארץ ישראל ובנינה הפך למציאות, ומרכז הכובד של החיים הציבוריים היהודים החל עובר מן הקהילה המקומית אל התאחדויות ארציות ועולמיות. מגמות אלו על בעיותיהן החדשות מצאו את המנהיג הישיש מוכן ומוזמן לחפש פתרונות חדשים. כך הניח רשר"ה, בעשר השנים האחרונות לחייו, את היסודות לאוריינטציה של היהדות החרדית העולמית בתנאי האמנציפציה הלאומית של ימינו.

במידה גדלה והולכת פנו אליו רבנים, גדולי תורה והדיוטות מכל ישובי היהודים בעולם בשאלות, הצעות ובקשות. ביחוד נקשרו קשרים אמיצים בינו לבין גדול רבני רוסיה, רבי יצחק אלחנן ספקטור מקובנו. בשנת גזרות תרמ"ב (1882) פעל רשר"ה יחד עם ר' יצחק אלחנן רבות למען הצלת יהודי רוסיה מסבלותיהם ולמען אלפי המהגרים משם. ביחוד פעל למען ביטול איסור לימוד התורה, ולשם כך חיבר קונטרס מיוחד "על יחס התלמוד אל היהדות ואל מעמדם החברתי של מאמיניה". רב אחד, שביקר אצלו והביא לו מכתב מר' יצחק אלחנן, סיפר שהוא ביקש לדעת פרטים על מצב היהודים ברוסיה ופולין. "כאשר תארתי לו את הצרות והיסורים, זלגו עיניו דמעות". בימים שאיש לא חלם עדיין בגרמניה על אפשרות של התגברות האנטישמיות במדינה, אמר רשר"ה פעם אחת בשיחה: "כדרך שמושכים ילדים שובבים באזניים, כך יעשו בנו. היהודים הם ספרי-הלימוד של האומות, תלמיד פרוץ קורע אותם, המצב שהם מצויים בו קנה מידה הוא לרמתם התרבותית של העמים".

שני עקרונות בולטים בגישתו של רשר"ה אל ארגונים יהודיים ארציים ועולמיים, שהתפתחו במחצית השנייה של המאה ה-19, כגון חברת "כל ישראל חברים" ומסדר "בני ברית": שמירה על סמכותו של המרא-דאתרא ודחיית המגמה ה"נויטרלית" של הארגונים השונים לגבי שאלת מהות היהדות. בשני עקרונות אלה הרחיק רשר"ה לכת מכמה חבריו, אשר היו תמימי דעים אתו

בשאלת הקהילה החרדית, וביניהם בעיקר ר' עזריאל הילדסהיימר. רשר"ה ראה בפעילותם של הארגונים היהודיים ה"נויטרליים", עם כל הברכה במפעליהם הסוציאליים, סכנה לדמות דיוקנה של היהדות הנאמנה.

משום כך, ומתוך הבנתם הברורה של תפקידי השעה ביהדות העולמית, יסד רשר"ה בשנת תרמ"ה (1885) התאחדות אשר צריכה היתה שתקבל על עצמה את מילוי התפקידים הדתיים והרוחניים של היהדות החרדית בהיקף עולמי, ואשר מטרתה הסופית היתה לאחד את כל היהודים החרדיים בעולם בארגון אחד, הלא היא "ההתאחדות החפשית למען עניני היהדות החרדית" ("פרייע פערציניקונג פיר די אינטערעסען דעס ארתאדאקסען יודענטומס"). התאחדות זו, יצירתו הארגונית האחרונה של רשר"ה, שהתקיימה עד חורבן יהדות גרמניה עם עלות היטלר ימש"ו לשלטון, טיפלה בסיפוק צרכיה הדתיים של היהדות החרדית בגרמניה ובארצות אחרות והיותה את המסגרת הארגונית הארצית והבין-ארצית הראשונה של החרדים. אמצעיה, אפשרויותיה והשפעתה המדינית של "ההתאחדות החפשית" היו אמנם מצומצמים, אך יש לראות את עיקר חשיבותה דוקא בראשוניותה, בעובדה שהיא סללה את הדרך להתארגנותם של החרדים בדורות שלאחרי רשר"ה.

עובדה רבת משמעות היא גם, שענין ישוב ארץ ישראל ובנינה מחדש נמנה על אותם ענינים עולמיים אשר רשר"ה עסק בהם בשנותיו האחרונות. בתור גדול רבני אשכנז ובתור מקורבם של פקידים ואמרכלים באמשטרדם עסק רשר"ה, כמובן, מאז ומתמיד באיסוף כספים עבור הנצרכים מבין יהודי ארץ ישראל. אולם מתוך מכתב פרטי משנת תרמ"ב (1882) נמצאים אנו למדים כי באותה שנה הבין לראשונה את משמעותה הלאומית, הדתית והחברתית של העלייה לארץ ישראל ושל יישובה. ומעניין כי במסיבות ששררו אז, לא ראה רשר"ה בענין זה כל בעיה אידיאולוגית אלא שאלה מעשית בלבד. מאז נתפרסמו על-ידו כמה וכמה כרוזים למען התמיכה במושבות היהודיות בא"י. זמן קצר לפני פטירתו התעוררה בפעם הראשונה שאלת השמיטה במושבות אלה. הוא הצטרף אמנם אל המחמירים, אך יחד עם זאת פנה לציבור בדרישה לתרום בעין יפה לטובת שומרי השביעית. הקול-הקורא הזה היה האחרון בו פנה אל הציבור בחייו.

*

ביום כ"ז בטבת תרמ"ט (1888) נפטר רשר"ה, וכבוד גדול עשו לו במותו. המונים נהרו אל פרנקפורט להשתתף בהלוויתו וצבאו על ביתו שם התאבלו

חמשת בניו וארבע בנותיו על פטירת אביהם הדגול. כולם הלכו בדרך אביהם ונשארו מאמינים ומדקדקים במצוות עד סוף חייהם. שכן חיי המשפחה בבית רשר"ה היו למופת, וזאת לא מעט בזכות אשתו, אשר נפטרה שש שנים לפניו. מתוך דברי ההספד שהשמיע רשר"ה על קבר אשתו שומעים אנחנו על מעמדה החשוב של אשת הרב בחייו: "מה ששרה היתה לאברהם, זאת היתה היא לי". אם ייעודו היה "לקרא בשם השם", הרי עזרה היא לו בכך על-ידי חינוך בניו ובדק ביתו. ואת החלק השני של פירושו לספר תהלים מקדיש הוא לה במילים אלו: "ריעת חייו הנאמנה, חברתו הנאמנה בשאיפותיו, משענתו ויועצתו הנאמנה בביתו ובמעשיו, המחנכת והידידה הנאמנה לילדיה ונכדיה והמעצבת את דמות דיוקנם הרוחנית".

האיש הזה, אשר היה לכאורה "קפדן כשמאי" לעתים, בתביעותיו הציבוריות, בעקביותו ובחוסר פשרנותו, לאמיתו של דבר בעל לב רך היה, ודבר זה בולט בעיקר במכתביו הפרטיים ובהליכותיו בביתו. אשתו נהגה לחלק כל בוקר פירורי לחם לצפורים בחלון חדרה. אחרי פטירתה גילו בוקר אחד שהרב המשיך בתפקיד זה, ועוד בשעת גסיסתו הזכיר לעומדים סביבו שלא ישכחו לתת מזון לצפורים!

זכה רשר"ה למה שלא זכו רבים: כשנאסף אל עמיו יכול היה לומר על עצמו שמילא את הייעוד אשר הטילה עליו ההשגחה. ייעוד זה התבטא בכינוי שנטל לעצמו כרבה של "קהל עדת ישורון": "שומר משמרת הקודש".

וכשומר משמרת הקודש זכרו אותו תלמידיו ובני קהילתו שומעי נאומיו החוצבים להבות אש. מבקר בבית הכנסת שלו, אשר לא הבין גרמנית, אמר אחרי ששמע את הדרשה: "לא הבנתי אף מלה, אך נדמה היה לי שאני רואה לפני את ישעיה הנביא ושאני שומע את קולו של אחד מנביאי ישראל". ותלמיד כתב בזכרונותיו: "שום תמונה ושום אמן לא יוכלו לצייר את האש שבעיניו, אשר כורכו בה יחדיו חכמה שלווה, מרץ בוער, וכוח חודר והותר למעמקים. הייתי מוכרח להסתכל בעיניו. הרגשתי שהוא חופש חדרי נפשי וחסתי: הרב רואה כל מה שעשיתי ויודע כל מחשבותי".

יצירותיו הארגוניות והספרותיות של רבי שמשון רפאל הירש הטביעו את חותמן על תולדות ישראל ומחשבת ישראל, ועמו יוקירו עד דור אחרון כ"מהפכן לגיטימי", וכמי שהצליח לעצב את דמות דורו למען תתאים לתורת ד' הנצחית.